

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ
ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРИЛИГИ**

**АЛИШЕР НАВОИЙ НОМИДАГИ САМАРҚАНД
ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ**

*Ўзбекистон тарихи кафедраси қошидаги
Ўлка тарихини ўрганиш маркази*

**НАРЗУЛЛА АҲМЕДОВ
АБДУРАҲМОН БАДИРОВ**

**АМИР ТЕМУР ВА ТЕМУРИЙЛАР ДАВРИ
ТАРИҲИГА ҚИРИШ**

(Махсус курс маъруза матнлари)

*Университет ўқув услубий
Кенгаши томонидан нашр-
га тавсия этилган*

САМАРҚАНД - 1999

Аҳмедов Н. А., Бадилов А. Ж. Амир Темур ва теуурийлар даври тарихига кириш. (Махсус курс маъруза матилари) - Самарқанд, СамДУ нашри. 1999 йил. 77 бет.

Малака оширини факультети тингловчиларига мўлжалланган махсус курс маъруза матиларида турунзаминнинг буюк бобокалони Амир Темур фаолиятининг урганлини, болалини, якка хукиронлигининг ўрнатиллини сингари масалалар ўригилган Махсус курс маъруза матилари талабалар, малака оширини факультети тингловчилари ва Амир Темур ва теуурийлар даври билан қизикувчиларга мўлжалланган.

Маъсул мухаррир: дош. Назаров С. С.

Тақризчилар: тарих фанлари доктори
профессор Суяров Қ. С.

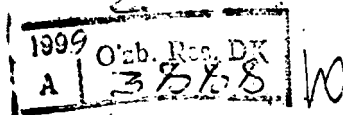
т.ф.и. доцент Юсуф Р. К.

т.ф.и. доцент Мамараҳимов Х. М.

т.ф.и. доцент Тилавов А. Л.

Амиер Навоий номидаги Самарқанд
Давлат университети
1999 йил

10 25150
-2

"Ўзгаларга ҳасад билан эмас,
ҳавас билан қараш керак"

Шароф Рашидов

Ўзбекистоннинг мустақиллигини қўлга киритиши тарихий воқеа бўлиб қолди. Уни ҳар томонлама мустаҳкамлаш, умумбашариёт томонидан тен олинган узоқ тарихга бериб тақалувчи маънавияти, қадриятларини тиклаш ва давр талаби асосида юксак даражага кўтаришни талаб қилади. Бу аса мустақил Ўзбекистон тарихининг берчи даврларини чуқур ўрганишни, тарих ҳақиқатини рўёбга чиқаришни, бу борадаги бор ҳақиқатни рўй рост айтишни тақоза этади. Зоро, диёримиз Ҳитобчиси Ислоҳ Қаримовнинг Ўзбекистон Республикаси Олий мажлисининг биринчи сессиясида (1995 йил 23 февралда) сўзлаган нутқида уқтирилганидек, "...Ватан тарихи ва маданиятини ...қадимий урф-одатларимизни ҳар томонлама ўрганиш долзарб аҳамиятга эга.

Боғчалардан тартиб олий ўқув Ҳитобчигача бўлган таълим-тарбия тизимларида мазкур фән ва билимларни уқитишга муҳим сийёсий вазифа сифатида қаралмоғи лозим. Бу аса, ўз навбатида, дарсликлар ва ўқув қўлланмаларини миллий маънавият нуқтаи назаридан янгитдан қараб чиқишни тақоза этади"¹.

Ҳозирги кунда ҳаммамизга равшанки, ўтмишда мустақил диёримиз тарихи топталди. У собиқ марказнинг мустамакчилик сийёсати ва айёрон қўрсатмаси асосида бир томонлама Ҳитобчиди, бор ҳақиқатни айтишга аса собиқ ҚИСС раҳбарлигидаги коммунистик мафкура йўл бермади.

Диёримиз тарихининг ане шундай даврларидан бири, ҳақон тарихида сезиларли из қолдирган Туронзаминнинг булк ферзанди Амир Темур ва темурийлар давридир. Бу давр мустақил Ўзбекистон тарихининг олтин даври ҳисобланади. Шу боис бу мавзу бўйича тарих факультети талабалари ва малака оширишга келган тингловчилар учун махсус курс ажратилган.

"Амир Темур ва темурийлар даври" деб аталувчи махсус курснинг кириш қисмини учта маърузага ажратишни мақсадга мувофиқ деб топди. Бунга сабаб даврнинг ўтмишда бир томонлама Ҳитобчиглигини айтиборга олиб, мустақиллик талаби асосида

1. И.А.Қаримов. Ўзбекистон сийёсий-иқтисодий ва ақтисодий истиқболнинг асосий тамойиллари. "Ўзбекистон овози", 1995, 25 февраль.

көптрөк өритиш мақсад қилиб қўйилганлигидир. Бунда факультет талабалари ва малака оширишга келган тингловчиларнинг хоҳиш ва талаблари ҳам инобатга олинди.

I-МАЪРУЗА

АМИР ТЕМУР ВА ТЕМУРИЙЛАР ТАРИХИНИ УРГАНИШНИНГ АҲВОЛИ ВА БУ БОРАДИГИ ВАЗИФАЛАР

Резе:

1. Амир Темур ва темурийлар тарихининг хорихда ўрганилиши.
2. Амир Темур ва темурийлар тарихига собиқ Совет империясидаги муносабат.
3. Ўзбекистоннинг мустақиллиги шароитида Амир Темур ва темурийлар тарихига ёндашиш.

Узоқ ўтмиш синчковлик билан ўрганилса, тарих саҳифаларида ўрганилмай қолган кўплаб ноқавалар ва буюк тарихий шахслар, сиймолар халқнинг йўлини машъал сингари ёритиб турганлигининг гувоҳи бўламиз. Мустақил Ўзбекистон халқларининг истиқлол йўлини машъал каби ёритиб турадиган сиймолардан бири Амир Темур ҳисобланади. У фақат Марказий Осиёдагина эмас, балки бутун дунё тарихида сезиларли из қолдирган саркарда, жаҳон эътироф этган давлат эрбоби, буюк тарихий шахсдир. Соҳибкирон ўз ҳукмронлигига хавфи вужудга келтириб турган Оқ Урда, Олтин Урда феодал ҳукмронликларига қарши вэвсиз кураш олиб борди ва ғолиб чиқди. Бу билан Амир Темур Туронзаминнинг ҳар томонлама хавфсизлигини тэъминлади. Ҳудуд халқларини мўгул босқинчилари ва Дашти Қипчоқ кўчманчиларининг босқинчилик хуружларидан овоз қилди ва ўз империясига осойиштадликни вужудга келтириб, қатъий тартиб-интизом ўрнатди.

Амир Темур 1395 йилда рус халқига даҳшат соловётган, вэвсиз зулм ўтказавётган Олтин Урда ҳукмдори Тухтамышни ва 1402 йили вса Африка ва Оврупага кетта хавф-хатар солиб турган Туркия султони Боязид Ялдирымни батамом тор-мор этди. Шундай қилиб, Амир Темур Оврупа халқларини фалокатли тажовуздан қутқариб, улар тарихи ва тараққиётида униталмивс хизмат қилди. Россиянинг мўгуллар истило-сидан қуталишгани уч всрога қисқартарди.

Бу Амир Темурнинг ер взи халқлари, хусусан булғорлар, сарблар, македонийликлар ва рус халқига қилган оламшумул тарихий хизмати эди.

Шу боис жаҳонда Амир Темури фаолияти, давлати, аждодлари тарихига қизиқиш ҳамма вақт кучли бўлди ва бу қизиқиш - тобора ортиб бормоқда. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислам Каримов таъкидлаганидек, "Амир Темури давлати қурилиши, ҳарбий санъати кўп асрлар давомида Шарқу Ғарб давлатларига ўрнак ва андоза бўлди. Унинг замонида маданият, илму фён, меъморчилик, тасвирий санъат, мусиқа, шариат беқисс ривож топди, халқимизнинг кўп анъаналари тақомилга етди. Амир Темурининг маданият ва дин ақилларига кўргузган чексиз меҳр-муруввати айниқса ибратлидир"¹.

Бундай маданий равиш ва иқтисодий ривожланиш Амир Темурининг кичик давлатларни ягона йирик қудратли давлатга бирлаштиригандан кейин ўзининг иқори нуқтасига етди. Шу туфайли ҳам ўтган олти аср мобайнида жаҳонда Амир Темури ва теуурийлар фаолиятлари, давлатлари тарихи бўйича келлаб тарихий, бадиий, публицистик ва турли жанрларда асрлар ёзилди, солиномалар битилди. Оврупадаги тарихий музейларда бунга катта ўрин берилди. Сохибқирон ҳақида спектакллар, кинофильмлар яратилди. Унинг олтидан ҳайкали ҳам дастлаб Оврупада ишланди. Амир Темури Оқсерой пештоқида "ҚУДРАТИ-МИЗГА ШУБЎАНГ БУЛСА, БИЗ ҚУРДИРГАН ИМОРАТЛАРГА БОҚ!" деган сўзларни ёздириб қўйдик, бунинг ҳаётийлигини ўтган давр тула исботлади. Сохибқирон бунед этган тарихий обиделар бутун дунё сийёҳларининг диққатларини асрлар оша жалб қилмоқда. Дунёнинг турли бурчақларидан Амир Темури қурдирган тарихий обиделарни кўриш учун келмиш, уларнинг бунед этилли тарихи билан қизиқмоқдалар. Бу қизиқиш йилдан-йилга тобора ортиб бормоқда. Бу ўз навбетида мустақил Ўзбекистоннинг халқаро обрўини оширишга ҳам хизмат қилмоқда. Буни сийёҳларнинг ўзлари ҳам қайд этишмоқдалар. 1991 йилнинг баҳорида Амир Темури таваллуд топган Шаҳрисабзда бўлган америкалик сийёҳ Флойд Трейс шундай деган ади: "Темури иртани, те-мурийлар даврида қурилган ҳашаматли меъморчилик ёдгорликларини кўриш учун биз америкаликлар йиллаб сийёҳлик ташкилотларида навбатда тураимиз. Биз Темури Куҳна туронда цивилизацияни - ишти-моий ва моддий маданият тараққиётининг музейан босқичини бошлаб берган давлат арбоби, моҳир саркарда, катта империянинг асосчиси сифатида тен олаимиз"².

1. И. А. Каримов. Сохибқирон Амир Темури ҳайкалининг очилишига бағиш-ланган тавтанада 1993 йил 31 августда сўзлаган нутқи. "Ўзбекистон овози", 1993, 1 сентябрь.

2. "Туркистон", 1993 йил 8 апрель.

Куллас, Амир Тему́р бутун дунё эътиборида. Буни шундан ҳам аққол билдиш мумкинки, Амир Тему́р ва темурайдлар давриги урганлиш учун илмий қимметте ага булган манбаларнинг аксарият нускалари Истамбул, Дамашқ, Дэхли, Париз, Мадрид шаҳарла шаҳарлар кутубхоналарининг қимметоаҳо хазинасига адлақачонлар айланно, тадқиқотчиларининг асосий объектларидан бўлиб келимоқдалар. Улар ушлаб хорихий тилларга бир неча асрдан бари кучиришлиб, қайта-қайта нашр этилиб келимоқда: Соҳибқироннинг ҳаётга ва ижтимоий-сиёсий феолиятига бағишланган китоблар Ойруша мамлакатларида XVI асрдан оуен мунтазам чиқиб турада. Фикримизининг тасдиғи учун бети бир тарихий манбаларга эътиборни қаратайлик. Амир Тему́р феолиятини урганлида асосий манбалардан булган Соҳибқироннинг ўзи томонидан туркилча битилган "Тему́р тузуқлари" нинг бир қулэзма нусхаси Яман ҳокими Зафар подшоҳ томонидан миллий кутубхонеда сақланган. Бу асарнинг форс тилига таржимасини Мир абу Талиб Ҳасаний ат-Турботӣ Арабистоннинг муқаддас жойларига, яъни Маккага ҳаж қилиб қайтиб келгандан сўнг амалга оширган. Ана шу нуска асосида "Тему́р тузуқлари" бизгача этиб қолган ва утган асрнинг охириларида рус тилига таржима қиллиб нашр этилган. Асар бутун дунёга машҳур бўлиб, асрлероша уз аҳамиятда сақлаб қолмоқда. У худда куп тилларга таржима қилинган. Араб тили мутахассиси профессор, инглиз майори Уэлл асарнинг форсий мәтини нашрга тайёрлегән. Ҳар иккала мәтн 1783 йил Оксфордда чоп этилган. 1785 ва 1890 йилларда ушбу нашрнинг форсча мәтнни ҳеч ўзгарилмаси Ҳиндистоннинг Калкутта ва Бомбей шаҳарларида, 1963 йилда Эронда нашр этилди. 1787 йили таниқли француз шарқшуноси Л.Лянгле томонидан француз тилида нашр этилди.

Амир Тему́р ва темурайдлар давриги урганлида илк манбаларининг бунча тилларда нашр этилиши хусусида ҳам худди шундай манзараларни кўриш мумкин. Бу давриги урганлида асосий манбалардан ҳисобланган Низомиддин Шомийнинг "Зафарнома" асарини олиб кўрайлик. Муаллифининг таъкидлашича, 1401-1402 йиллари Амир Тему́р уни қузурга чақираб, йирик асар өзишга ундерган. Соҳибқирон шу пайтгача мушвийлар тарафидан тузилган битиклар уни қавнатлангирмаганлигини айтган. Ёзилажк асар бир томондан явом калққа тулунарди, содда, равон тилда ва айни пайтда маърифатли кишилар эътиборига сойик, тарада баён қилиниши лозимлигини уқтирган. Асар ана шу талаб асосида ёзилган 1401 йилнинг охириларида тасмолланно, уша йили Эрондан Самарқандга қайтиш тарадудини кўраётган Амир Тему́рга тарада қаланган.

Низомиддин Шомий "Зефернома"сининг фақат икки қўлёзма нусхəsi сақланган. Биринчиси Амир Темурига тақдим этилган қўлёзменинг 1425 йилда кўчирилган нусхəsi Истамбулнинг "Нурия Усмония" масжиди кутубонасида, иккинчиси esa Лондондаги "Британия музейи" кутубонасида сақланмоқда.

Мазкур асардан Шарофуддин Али Яздийнинг "Зефернома"сини ёзишда ҳам ушумли фойдаланилган. Бу асарнинг тақдирини ҳам худди гестлабкисиниқидек. Буни шундан ҳам билеш мумкинки, "Темурбекнинг тарихи" номи билан 1723 йили икки жилд қўлида Лондонда нашр қилинди. "Темурбекнинг ҳаёти" номи билан (5- ва 6-қисмлар) туркий тилига таржима қилиниб Бомбейда 1900 йили чоп этилди. Испания қироли элчиси Рин Гонзалес де Клавихонинг "Самарқанддаги Амир Темурига (1403-1406 йиллар) кундаликлари"га эътиборни бергандай. Бу асарнинг қўлёзма нусхəsi Мадрид миллий кутубонасида сақланади. Клавихо асарни ҳаётлигида чоп эттире олмади. 1582 йили муаллифнинг ватандоши Аргубо де Мемина "Буки Темурининг тарихи" номи билан Севилля шаҳрида нашр қилдириди. Шундан сўнг Европада бир неча тилларда чоп этилди.

Бу даврга тааллуқли бўлган илк манбалар родини уйнайдиган бошқа тарихий асарларнинг ҳам "тақдирини" шундай кечди. Бу асарлар қўлёзма нусхаларининг чет элларда сақланиши ва бир неча асарлардан бўён хорижий тилларда қайта-қайта нашр қилиниши улар устиде тадқиқотларнинг олиб борилиши Амир Темури фаолияти, тарихи ҳусусида чуқурроқ қамроқ, оқилона, холисона фикр, мулоҳаза қилиш учун шарт-шароитни яратиш билан бирга, бу мавзуга тадқиқотчиларнинг қизиқишларини табори оширишга олиб келди. Шу боис Европа мамлакатларида Амир Темури ҳақида турли соҳаларда қўллаб асарлар, спектакллар ёзилишига, кинофильмлар яратилишига сабаб бўлди. Қўлдан Испания, Франция ва Англияда XVI асрдан бошлаб Амир Темури ҳақида турли жанрларда асарлар яратилиб, уларнинг аксарияти Соҳибқиронни ҳурмет билан "Гран Темурибек", яъни "Буки Темурибек" деб атаганлар. Буни хорижий мамлакатларда нашр этилган, қўрида экир қилинган асарларнинг номларидан ҳам билеш мумкин. Клавихо ўзининг "кундаликлари"да Темурибекнинг эсл номи биз айтганимиздек Темуридан эмас, Темурибекдир. Чунки Темурибек уларнинг ўз тилида "Темури подшо" дегени... деб ёзганди!

Европаликлар Амир Темурини Буки тарихий шахс, ноёб истеъдодга

1. Рин Гонзалес де Клавихо. Самарқанддаги Амир Темурига саяҳат (1403-1406) кундаликли. "Саяҳат" журнали, 1990, 2-сон, 23 бет.

ага бўлган саркерда, улуғ инсон сифатида қарашдилар. Амир Темури фаолиятига, шахси ва тарихига айниқса Францияда катта қизиқиш билан қаралиб келинмоқда. Бу борада тадқиқотчилик ишларини кенгайтириш мақсадида 1992 йилнинг кузда Парижда мамлакат олимлари ва ишбилармонлари томонидан "Темурийлар тарихи ва санъатини ўрганувчилар иттифоқи" тузилди. Бу соҳада жамиятнинг президенти таниқли француз шарқшуноси Лусейн Кэрэн ва жамият котибаси Фредерик Бепартиаз-Брессар хонимлар ибратли ишлар олиб бормоқдалар. Бу жамият билан дўстимиз олимлари уртасида алоқалар урияталди. Бу жамият 1993 йилнинг бошидан бошлаб "Темурийлар тарихи ва санъатини ўрганувчилар ҳамда ўзбек-франг маданий алоқалар иттифоқи" деб атала бошланди.

Жамият президенти Лусейн Кэрэн 1978 йили француз тилида "Темерланг" ("Темерлан") номи монография нашр эттирди. Бунда буюк ҳаётини фаолияти, ҳаёти, давлатининг идора қилиш усуллари, ҳамда характери жиҳатидан турлича бўлган зафарли ишлари қизиқарли ҳисоб қилинади. Асар Европалик олимлар даврида катта қизиқиш уйғотди, шу туфайли 1881 йили у қайта нашр этилди. Бу асар Темури ва темурийлар салтанати тарихи, сиёсий ва маданий ҳаётдан кенг тушунича беради. Клавиго олиб қолдирган кундалик Амир Темури ҳақида унинг қудратли давлат тузиши йулида олиб борган ички ва ташқи сиёсати хусусида одил баҳо беришчи тарихий ҳужжат бўлса, профессор Лусейн Кэрэн асари бу ноҳид мавзени уқувчига таъриф-таъсифи билан өтказувчи қомусий китобдир. Бу асарни ўзбек тилига таржима қилиниги қаринишли. Унинг бу қисми Баҳодир Эрматов таржимасида "Ўзбекистон адабиёти ва санъати" ҳафтаномасининг 1994 йилнинг апрелидан берилди бошланди.

Бундан ташқари франциялик Бусико, султаниялик архиепископ Иоваларнинг Амир Темури ҳақидаги эсдаликлари ҳам нашр этилди. Амир Темури фаолияти ва темурийлар даврига қизиқишининг тобора ортиб бораётганлигини сунгли йилларда хорижий мамлакатларда 120 дан ортққ турли жанрлардаги асарлар яратилганлигини ҳам билса бўлади.

Улуғ инсон драматурги Шекспернинг замондоши Кристофор Марлонинг "Буки Темури" асари уш вақтдаёқ қарол тавтрида сахналаштирилган эди. Бу мамлакатда ҳар йили ўтказиладиган кинофестивал Амир Темури ҳақидаги кинофильми курсатишдан бошланади. Эмкратилганидан, Америкада ҳам Амир Темури фаолиятига ҳайраҳодлик билан қаралиб келинмоқда. 1989 йилда АКШда "Темури даври санъати" деб номланган ва жамиятнинг турли музейларидан, шахсий

махмуслардан йиғилган сазват буюмлари курғачмеси утказилганиги ана шу ихсак эътиромнинг асосидир. Ёзувчи Хуршид Даврон бу хусусда жуда қимматли материаллар беради. Унинг "Самарқанд хэли" номли китобида келтирилшича, бунда кэдэн ортиқ нодир ёдгорликлар, хусусан Камалиддин Бёҳоднинг қаламига мансуб миннаторалар, Султон Хусайн Байқеро портрети, қамал манзараси, Шарафуддин Али Нодийнинг "Зафарнома" асарига яшлатилган безаклар, Истамбулдаги Тулқони музейда сакланаватган Улугбек Мирзонинг шахсий сандиқчаси, теурий шеҳодаларга мансуб қилгилар, уруш кийимлари, Иброҳим Мирзонинг совути намоёиш қилинди¹.

Хуллас, Европа халқлари Амир Теумурнинг хизматларини унутшмай, уни қадрлаб, эъозлаб келшимокдалар. Улар ҳамма вақт Теумурбек феолиятига, шахсига иззет-ижром билан қарашмокдалар. Европа халқлари Туркия сўлтони Боязид Йилдирим асоратидэн Сохибқирон томонидан қутказилганидэн сунг, улар ўзэро келишиб, Олмонининг Потсдам шаҳрида тарихий музей ташкил қилишган. Бунда Амир Теумур шарафига "Урта Сие Булеми"ни ҳам очилган. Бу буюм "Амир Теумур" буюми ҳам деб аталади. Сунгги асрлернинг нотинч булганлиги, чор Россиянинг мустанлекчилик сиесати, Компартия раҳбарлигидаги собақ Совет империясининг панқоний, мугомбирона, элдамчиликдан иборат мустанлекчилик сиесати туфайли бу узоқ муддет сир саклэнган.

Уруздэн сунгги йилларда узбек халқининг етоқли эдиби Мирзакалон Исмоилий хизмат насидэн Олмонияга борғанда бир севоб билан ула музейга кириб қолади. Музейда Амир Теумур уз фарзандлари, оила аъзолари иштирокида, давлат раҳбарлари, ҳарбий бошлиқлар билан мажлис утказезатганлиги, уртада олтин қефesda Боязид Йилдиримнинг кўзлари жандираб турганлиги тасвирланган бир антиқа расми ва бошқа қимматбаҳо буюмларни кўриб, бу маълумотни бир неча йиллардан сунг элдокор дустларига элтган. Ана шу хабар асосида биринчилерден буюб музейга ташриф бууриш дериими оқсоқол журниалистларидан бири Исmoil Сулаймоновга насиб этди. У бу хусусда "Ел ленинчи" (хазирги "Туркистон") ризномасининг 1990 йил 13 декабрдаги сониде "Европанинг Амир Теумурга миннаторчилиги" номли мақоласида илмий қимметга эга булган материаллар, хабарларни берди². Бу узбек китобхонларининг Амир Теумур ҳақидаги

1. Хуршид Даврон. Самарқанд хэли. Т., Камалик, 1991, 66 бет.

2. К. Сулаймонов. Европанинг Амир Теумурга миннаторчилиги. "Ел ленинчи".

қарашларини ўзгерттиришга, билимларини янада бойитишга хизмат қилди. Унда уқтирилишича, савлат тукиб турган Соҳибқироннинг муҳаррирлари, фарзандлари, неваралари, навкарлари билан панжара ичдаги Боязидга боқиб утган раоми жаҳон халқлари диққатини тортди ҳам ушга жалб этмоқда. Унда Соҳибқирон саройидаги олтинлар, ясалган буюмлар, Туркия, Туркменистон тиламлари... хуллас, "Урта Осиё бўлими" ёки "Амир Темуր бўлими" шундай жаҳозланганки, бу бarchанинг эътиборини асрлароша тортди келмоқда. Исмоил Сулайёнов билан бирга борган собиқ Совет журналистлари музей ходимидан бу ерда Амир Темурга буюнчалик катта эътибор берилганига сабаб нима? деган саволга у шундай деб жавоб қилган: "Овропаликлар бу музе саркарда олдида қарадорлар. Унинг хизмати биз учун беқиёс хизмат. Авлод-авлодларимизга бу улуг зот руҳи ҳурматини баҳо келтирмоқ ҳар биримиз учун фарз эканлигини эслатиб турмоқ мақсадида пропанди ҳужумдори - қиролларимиз уз вақтида ана шундай савобли ишга қўл урганлар!"

Овропалик мусаввирлар Амир Темур суратларини чизишиб, омад орасида ёйида пешқадамлик қилмоқдалар. Бу суратлар ҳозир ҳам Европанинг номдор музейларини беساب томошабинларининг диққат эътиборини жалб қилиб келмоқда. Амир Темурнинг олтиндан ҳайкали илк бор Францияда ишланган.

Хуллас, тарихнинг шохидлик қилишича Туронзаманининг буюк фарзанди Амир Темур ўзининг холоскорлик ҳаракатлари туфайли Европа халқларига икки мартаба эсдан чиқмайди даражада хизмат қилган. Европаликлар Соҳибқироннинг бу хизматларини унутмади. Ана шу ҳурмат бож, Соҳибқирон феолиятига иқори баҳо берилиб келишмоқдалар. Буни европалик шарқшунос Гоммернинг асарларидан биридан олинган қуйидаги парчадан ҳам билиш мумкин. "Темури, - деб вади Гоммер, - Александр Македонский билан таққослаш мумкин. Бу таққослаш уларнинг жасурлиги, фотиҳлиги, инсонпарварликлари ва ниҳоят камсуқумликларидаги ўхшашликка асосланади. Нион ва форс тарққиятининг гуллаган даврида сўхнага чиққан Александр Македонский Темурга қараганда таълими иқори ади, аммо Темур саркарда ва забт этилган эл-иртлар ҳужумдори, истейодди жиҳатидан ундан ўзиб кетди. Александр дабдабадан ноэкилашган халқларни забт этган бўлса, Темур жангвор подшолари истило қилди. Биринчиси тахтда туғилган бўлса, иккинчиси қўрғончада туғилди. Ана шундай фарқдан қатъий назар, заҳон сўхнасига чиқишда темир барқарорлик,

1. "Ен дечанга", 1990, 13 декабрь.

февқулудда ўзини тутга билди, ўрни қолганда аҳтиёткорлик Темурни кудрат чўққисига чиқарди ва бу фазилатлар уни умрининг сўнгги дақиқаларигача тарк этмади¹!

Европа мамлакатларида Соҳибқирон ҳақида чоп этилган асарларда унинг шахсига ҳаммавақт иззат-иқром, ҳурмат, эҳтиром билан қаралган, унинг фаолияти ҳолисона ёритилган. Буни ҳатто хорижий мамлакатларда чоп этилган асарларнинг номларидан ҳам билдиш мумкин. Собиқ Совет империясида эса Амир Темур ва темурийлар даври, умуман Ўзбекистоннинг қаҳрамонликларга бой, ибратомуз воқеаларга тўла шояли тарихи бир томонлама ёритилди. Ҳатто бёъзи соҳалар бўйича очиқчасига "оқни қора", "қорани оқ" деб ёритиш талаб қилинди. Бунга бевосита КПСС раҳбарлик қилди. КПССнинг сиёсатида "ҳалқлар дўстлиги", "байналмилалчилик", "ленинча миллий сиёсат" удуғланди-и, эъзада пинҳоний мустамлакачилик сиёсати ёризилади. Аслида бу чор Россияси мустамлакачилик сиёсати "медали"нинг иккинчи томони эди. Буни КПСС олиб борган сиёсат моҳиятини очиб берувчи бир ҳужжатдан олинган қуйидаги парча тасдиқлайди: "Тарих дарсларида ўтмишдаги сиёсатдонлардан қимлар Ватен равнақи учун хизмат қилгани ёки хизмат қилишга зурунгани ҳақида гашириш мумкин эмас, эътиборни фақат подшоҳлар зулми ва уларга қарши қаретилган халқ курашига йўналтирмақ лозим"².

Собиқ иттифоқ халқлари тарихига, улардан чиққан буик сиймослар, тарихий шахслар фаолиятига, шахсига ана шу кўрсатма асосида ёндашилди. Еу андозадан асло чиқиш мумкин эмас эди. КПСС раҳбарлик қилган ва ишлаб чиққан сиёсатдан асосан тарихий шахслар фаолиятини ёритишга эътибор фақат "подшоҳлар зулми ва уларга қарши қаретилган халқ курашига" бурилди. Ана шу кўрсатма асосида нафақат Марказий Осиё халқлари тарихида, балки бутун инсоният тарихида ўчмас из қолдирган Амир Темур шахси, у ялаган давр ноҳалис ёритилди. Албатта, Соҳибқирон даври тарихини ҳолис ёритишга ҳаракатлар ҳам бўлган. Еулар 50-йилларгача навр этилган адабиётларда бёъзан кўзга ташланади. Улар доим тазйиқда учраганлар ва айлиқса 50-йиллардан бошлаб бу даврни марказ андозаси асосида ёритишга киришилган. Натижада бу давр "қўл ураламайдиган, тадқиқотчилар қочадиган" соҳа бўлиб қолди.

1. Ҳ.Содиқов.Муруватли Темур ва олчоқ Тўхтамаш."Мулоқот",1991, 8-сон, 65-бет.

2. А.Асқаров.Тарих фани: кеча ва эртага."Турон тарихи",тўплам, Тошкент, 1993, №3, 4 бет.

КПССнинг ва шаксан И.В.Сталиннинг кўрсатмаси асосида "СССР тарихи" фақат Россия тарихига айлантирилиб, бошқа халқларнинг тарихи марказ ишлаб чиққан "қолип" асосида ёритилди. Бундай ҳаракатлар мансобобараст, миллатфуруш "атоқли" олимлар томонидан қўллаб-қувватланди.

Амир Темури ва теурийдлар даври мустақил Ўзбекистон шонли тарихининг муҳим даврларидан бири ҳисобланади. Собиқ Совет империяси бу даврни атайлаб бир томонлама ёритишни талаб қилганликлари ва Амир Темури қонхўр, босқинчи, талқинчи, халқид, саводсиз, йўлтўсар тарида тарих са, фаларида ёритишда И.В.Сталин асосий роль ўйнаган даъишади. Сталинча чизиқдан чиққининг ўзи асло мумкин эмас ади. Натижада ўзбек халқининг аксарият олимлари, ижодкорлари бу масалага ботина олмади замонасозлик қилишга мажбур бўдиллар. Атоқли ўзбек шарқшуноси Бўрибой Аҳмадоннинг ҳаққоний эътироф этганидек, бу даврда "Амир Теури босқинчи деганларида бош иргаб тасдиқладик, қонхур деб атаганларида "тугри деб айтасиз, тақсир!" дедик, золим деб даъво қилганларида қўл қовуштириб "сиз ҳақсиз" деб айтдик..."¹

Бу ҳақиқат. Бундан куз ймуш мумкин эмас. Бунга истаганча мисоллар мажуд. Амир Теури кришларида ваироначилик булганлигини ҳам эътиборга олиш керак. Амир Теурининг ўзи ҳам буни "Теури тузуқлари", "Таржимаи ҳол"да инкор этмади. Халқимиз камчиликсиз Парвардигорнинг ўзи даъишади. Уш даврдаги феодал урушларнинг характери ҳам шунини тақоза атарди. Бундан ташқари ҳар қандай уруш булардан ҳоли эмаслиги барчага аён. Агар ҳоли булганда ади урушнинг ўзи бўлмасди. Ҳар бир масалани ёритишда ҳалоллик, адолатлилик бош мезон бўлиши, ҳар бир нарсани ўз номи билан, оқни оқ, қорани қора деб баҳолашимиз керак. Афсуслар бўлсинки, собиқ Совет империяси даврида бу мезор бузилди. Бу ноҳолислик ҳозиргача давом этиб келмоқда. Бунга Москвадаги "Тураш" нашриетада чоп этилган "Темерлан" номли китоб мисол бўла олади. Унда В.В.Бартольд, А.Д.Якубовский, Ҳ.Вамбери, Л.Лянгле, И.Муминов асарлари, Клавихонинг асдаликлари, Амир Теурининг "Таржимаи ҳол"и берилган. Бу икши. Лекин Амир Теури қоралаб кўрсатиш учун атайлаб берилган асарлар ҳам йўқ эмас. Куңчилик асарлар ана шу мақсадда бузиб берилган, илмий фактлар ҳатто атайлаб туширилиб қолдирилган.

¹ И.В.Аҳмадов. Мингу устивор ҳақиқат. "Халқ сўзи", 1993, 10 февраль.

Китобдаги баъзи бир асарларнинг номлари ҳам асосий мақсад нимага қаратилганлигини кўрсатиб турибди. Эътибор беринг. Шилт-бەرгер- "О Төмерлене", Повесть о Төмур Аксаке", Мөңгөпский Тома- "Төмерлан" ва бошқалар ҳам худди шу тарада берилиб уларнинг мазмунлари ҳам номларига мос равишдадир. Айниқса, Мөңгөпский Тома- нинг асари (қайси даврда ёзилганлигидан қатъий назар) Төмурга нисбатан ўта гезаб, нафрат, қаҳр билан ёзилганлиги билан ажралиб туради. Фикримизни исботлаш учун асардан бир эпизодни келтирамиз: "... А погонный Төмур, ушедший в свою страну, изход в 1405 ... 72 лет умөр, как собака, и в могильнике Мөңдо выл, подобно собака. Вынув его оттуда, положили в огонь и провели через воду, но долго еще не прекращался его погонный голос"¹.

Китобга киритилган кўпчилик мақолаларда шу тарада мулоҳаза крйтилган. Буларни ёпиш, яшириш мақсадида Марказий Осий тарихининг қомусий билимдони академик В.В.Бартольд, А.Д.Якубовский, И.Мүминов сингари етоқли олимларнинг асарларини, Амир Төмур- нинг "Таржими ҳол"и ва бошқалар китобга киритилган. Буларга саваб фикримизче Ўзбекистон мустақиллигини қўлга киритиши туғайли дийримиз шонли тарихини, бугун жаҳонда сезиларли из қолдирган тарихий сиймолар фаолиятларини ҳолисона ёрғате бошлаганлиги собиқ марказга хуш келмэтир, шекилли. Собиқ Марказ тадқиқотчилари шу боис ҳам ич-ичидан куйиниб, гезабланиб, алгариги пинқоний мус- тамлакачиликни қумсөб, нафрат ўти билан ўз ҳаракатларини турли йўллар билан давом эттирмоқдалар. Қуллас, уларнинг фикрларича, жаҳонга Туронзаминни күз-күз қалган, унинг мустақиллигига пойде- вор қурган булк саркарда Амир Төмурни босқинчи, йўлтўсар, талон- чи, қонхўр, золим, жаллод, каллакөсөр қиёфасида ёритиш мақсадга мувофиқдир. Мустақил Ўзбекистон иртбошиси Ислам Каримов Амир Төмур ҳайкали очилишига бағишлаб ўтказилган тантанавда 1933 йилнинг 31 августиде сўзлаган нутқиде бу хусусда шундай деган эди.

"Узоқ йаллар мобайнида мустамлака исканжесиде кун кечирган халқимиз ўз ватандошини (Амир Төмурни - Н.А.) қадрлаш, унинг тарихий мавқеини муносиб ўринга қўйиш имконидан маҳрум эди.

Амир Төмур номи тарихимиз саҳифалариден қора буюк билан ўчирилди, унутилгга маҳкум этилди. Мақсад халқимизнинг прагиден миллий онг, миллий гурур туйғусини йўқотиш, уни қарамликка,

1. Төмерлан. Эпоха. Личность. Деятель. М. Гураш, 1992, с. 371.

тобелликка кўндириш эди..."¹

Собиқ Совет империяси бутун даври мобайнида Соҳибқирон фаолияти, шахси, тарихига, унинг ибратли фаолиятига шу тарада муносабатда бўлиб келинди. Ҳатто бунда атоқли шарқшунослар В.В.Бартольд, А.П.Якубовский, Б.Д.Греков сингариларнинг Амир Тему́р ҳақидаги ҳолисона, одилона фикрлари ҳам инобатга олинмади.

Собиқ Совет империясида Амир Тему́рнинг кўп қиррали, ибратларга тўла фаолиятига бир томонлама муносабатда бўлинганлиги, бу борада ҳаёт ҳақиқатидан кз ўтирилганлиги хусусида Д.Н.Логофет ўзининг тадқиқотларидан бирида шундай ёзади: "Тему́рдай буюк шоҳ ва инсон хотирасига муносабатни кўриб, ачинаб кетасан. Ахир у ўзининг халқини таракқиётнинг иқори босқичига олиб чиққан, ўз даврининг ўта маданиятли вакили эди... Биз эса Осие тарихига тааллуқли нарсаларни билмай, билишга ҳам қизиқмай уни ёввойи деймиз..."²

Ҳуллас, коммунистик партия раҳномалигида собиқ Совет империясининг пинҳоний мустамлакачилик режими туфайли Амир Тему́р шахси умуман тил текисилмайдиган мавзу бўлиб қолганди. Агар у ҳақда фикр ирилса ҳаммла марказ кўрсатмаси, режаси асосидагина иш тугилган. Бошқа на муносабатнинг бўлиши ҳам мумкин эмасди. Амир Тему́р даврини урганида муҳим илмий аҳамиятга эолик булган илк манбалар асл нускаларининг аксарияти хорижий мемлакатларда сақланиши билан бирга ўнлаб чет тилларга таржима қилиниб нашр этилди.

Улар устида муҳим тадқиқот ишлари олиб борилмоқда. Ҳатто улар буйича бир неча китоблардан иборат ишлар ёшон қилинган. Ана шу тариқа хорижда улар бир неча асрлардан бери китобхонларга этиб борган. Собиқ Совет империясидеги? Буларни солиштирсак хорижга нисбатан батамом тескари манзаранинг гувоҳи бўламиз. Бу даврга тааллуқли илк манбаларнинг аксарияти хориждаги кутубхоналарда бўлиб, биздагиларга ҳатто ўзбек тилига ҳам таржима қилинмаган. Бу манбаларни ўзбек китобхонларига етказиш учун ҳаракатлар булган. Маълумки, "Тему́р тузуклари" ҳозирга кадар ер кзида катта қизиқиш уйғотиб келветган қомусий асар ҳисобланади.

1. И.А.Каримов.Соҳибқирон Амир Тему́р ҳайкалининг очилишига бағишланган тавтананда 1993 йил 31 августда сўзлаган нутқи."Ўзбекистон овози", 1993, 1 сентябрь.

2. Д.Н.Логофет.Бухоро тоғлари ва текисликларида.Сомон дули.Т., Қашадак, 1992, 72-73 селдер.

Уни Мир Абу Толийб Хусейний матнига Мувофиқ „узбекчага“ тилиқ таржимаси парқ тарихи билимдоні ва жонкуари Алихонтурс Согундий томонидан 1967 йилда амалга оширилиб, бир қисми уша йили "Гулистон" журналда босиб чиқаришга мушарраф булинди. Бу эсарни туласича нашр этиш, яхшида китоб шаклида чиқаришга аса йул куймедилар. Ҳатто баъзи бир республикалар матбуотларида атайлаб бу хусусда мақолалар ташкил қилиниб, селбий фикрлер билдирилди. Бу йул марказ учун сигнал'ан булиб, ундан қамма вақт устакорлик билан фойдаланилди. Биронининг қули билан қилеш, амалга ошириш ва шу асосда "узелинги ерига гуштини қовуриш" КПСС раҳбарлиқидати мустанлақчилиги шесетининг энг сивилган йули эди.

Ўзбек халқининг фидойи, қомусий, олами академик Иброҳим Муминов Туронзамин, Амир Темури ва темурийлар тарихини холисона урганиш ва бунга жонкуяр тадқиқотчилар илмий йулталашларини ҳамлаш таъаббусияни кутариб чиқди. Ана шу ниятда И.Муминов республика олимларининг қўллаб қувватлашлари туфайли 1968 йили "Фан" наприе-тида "Амир Темурининг Урта Осиё тарихида тутган урни ва роли" номли илк манбаларга асосланган сөрмәзмун рисоласияни ўзбек ва рус тилларида нашр эттирди. Рисола жумхурият кенг жамотчилигига мәнзур булди. Унда Амир Темурининг ҳақон халқлари тадқиқотчилари диққат-этиборини асрлароша тортиб келзетган куп киррели, иборатли феолиятини ўзбек тилида еритиш, холисона ургениш ва унга туғри, изчил баҳо бериш масаласи ҳасурлик билан кутарилди. Бу рисола айни вақтда Амир Темури даврини холисона ургениш, еритиш ва илк манбаларга таъниш намуңаси ҳамдир.

Лекин баъзи бир галамус, миллетфуруш, мәнсөбпараст партия раҳбарлари, оламлар, марказдан маддә олган ҳолда муаллафини Амир Темури шахсини, феолиятини идеаллаштириш, сохталантиришда айбоний бошладилар. Бу хусусда марказ матбуотларида мақолалар ташкил қилинди. Уларда Ўзбекистон тарихининг билимдони, фидойиси, аллома Иброҳим Муминовга таъна тошлари очиқчасига отилди бошладики, бу қисқа муддатда алломани ерут дуне билан эбодий хайирлашишга олиб келди.

Мене шу мудхил ходисадан сунг Амир Темури ва темурийлар дав-рини еритишга, шу давр буйича илмий изленишлар олиб боришга ҳақ бир тадқиқотчи ботине олмай қолди. Ниҳоят сунгги йилларда кейте кўриш ва Ўзбекистон мустақиллиги туфайли Соҳибқирон ва унинг авлодлари феолиятига муносабат қескин узгарди. Мустақил Ўзбекистон эртобилиси Ислам Каримовнинг таъкидлаганидек, "у уз пртига кейтеди". Бунинг босхи Совет империясининг баъзи

парчаланиб кетиши, марксизм-ленинизм гоярларига асосланган коммунистик мафкуранинг аддамчилик, ихкикаламачилик билан олиб борган ҳаракатларининг фож бўлиши ва ниҳоят мафкура раҳбари Компартия фаолиятининг бартараф этилиши ва Ўзбекистон мустақиллигининг қўлга кариштирилишидир. Аждармида жуда катта воқеа бўлган мустақиллик ўтмишига ҳам, келажакка ҳам батамом янгича қараш, ендешил инқилябни берди. Бу мустақиллик учун кураш тарихининг қадим-қадимга бориб тақалиши ва унинг пойдеворини қургонлардан ва Туронзаминни бутун дунёга кўз-кўё қилганлардан бири Амир Темури акъонлиги курсатила бошланади. "Бу пойдеворга, - деган эди Ислоҳ Каримов Шароф Рашидовнинг таваллудининг 75 йиллиги муносабати билан Жиззах шаҳрида ўтказилган тантанادا сузлаган нутқида, - Широқ ва Тумарис, Веруний ва Форобий, Абу Али ибн Сино ва Ал-Хоразмий, Амир Темури ва Бобур, Навоий ва Улугбек каби кизиб улуг зотлар асос солганлар"¹.

Мустақиллик парвати ила сунгги йилларда Амир Темури тарихи, фаолиятини ўрганиш, еритиш учун ҳаракатлар кенг қўлоч өйди. 1992 йилда тевикли шарқдунос олим Бурибой Аҳмедов раислигида Ўзбекистонда "Амир Темури фонди" тевкил қилинди. Ветанимиз китобхонлари Амир Темури ва теуриийлар тарихини ўрганишда илк манба ҳисобланган "Темури тувуқлари", Амир Темури Курагоннинг "Таржимаи ҳоли", "Зефар дули", "Амир Темури ўғитлари", "Амир Темури васиятлари", "Амир Темури аждодлари", Ибн Арабшохнинг "Амир Темури тарихи" номи билан 3 китоб шаклида чиққан "Ажойиб ал-мақдур фи тарихи Теймур" (Темури тарихида тақдир ажойиботлари) ни ўз тилларида уқитиға муваффақ булдилар. Низомиддин Шомий, Шамолдин Али Яздийнинг "Зефарнома"лари, "Темуринома"-"Амир Темури Курагон хангомаси" ўзбек тилдада чол этилди. Лекин булар Амир Темури ва теуриийлар тарихини ўрганиш борасида қилиниши лозим булган ишларнинг бошланиши, холос. Бу даврга оид хорижий манбаларда нашр этилган китоблар, асарлар ўзбек китобхонларига етказилиши зарур.

Мустақиллик талаби асосида Соҳибқарон фаолиятини еритишда дияримиз иртислиси Ислоҳ Каримовнинг рисоалари, нутқлари асосий курсатма ролини ўйнаши лозим. Уларда бу даврни еритиш, ўрганиш борасида аниқ йул-йўриқлар мавжуд. Уларда энг аниқла ҳамма масалаларга мустақиллик талаби асосида муносабатда булиш, фикр еритиш масалаларига катта эътибор берилиб, "катта отанинг"

1. А. А. Каримов. Халқимизнинг ота-қизлар фарзанди. - Т., Ўзбекистон, 1992, 5-бет.

қош-қовоғига қараб иш тутишдан узиш-көейш ҳолис бўлишимиз уқтирилган. Бу хусусда қайд этилганлардан баъзи бир намуналар келтирамыз:

"Қудна тарих саҳифалари Бух бобоимизнинг (Амир Темурининг Н.А.) миллат ва эл-улус манфаати бобида чеккан мислсиз заҳмат ҳамда кўрсатган шижоатларига гувоҳлик беради.

Инософ-имон туйғуси, диянат мазони Амир Темурининг мазмунини ташкил этади. Оламнинг қарийб ярмига ҳақонхур эрса-де, у куч-қудрат, зўрлик, зўравонликда эмас, аксинча адолатда аканини теган англади"¹.

"Улур бобокалонимиз Амир Темури "Қаерда қонун ҳуқиронлик қилса шу ерда эркинлик бўлади", - деган сузларини тарих саҳифаларига зарҳал ҳарфлар билан ёздирган эди"².

"Амир Темури тузуқларини уқисам худди Бугунги замоннинг катта-катта муаммоларига жавоб топгандек бўламан".

Ўзбекистон мустақиллиги ҳамма масалаларга, жумладан қаҳрамонликларга тўлиб-тошган тарихимизга муносабатни ҳам тамоман ўзгартириб юорди. Ўтмиш қанчалик машаққатли, мушкул бўлмасин, И.Каримов уқтирганидек "Ўзбек халқи ўз ақлодларини, ўз баҳадирларини унутмади, ҳаммаша ерағида, қалб-түрида сақлади".

Ҳақиқатдан ҳам худди шундай. Мустақил Ўзбекистон иртбосишининг бу фикрлари ўтмишдан, ҳаётдан олиниб айтилгандир. Агар шундай бўлмаганда Амир Темури асос солган империя тарихи, Соҳибқироннинг тақрорланмас ҳарбий саясати асрлароша урганилармиди? Уша даврга оид манбаелар, жумладан "Темури тузуқлари" Ер шарининг ўнлаб мамлакатларда қўшлаб тилларда мунтазам нашр этилиб келинарниди? Бу тарихий ҳужжатларнинг XVI асрдан бошлаб Овропа мамлакатларда чош этилиб келинаётганлиги, бу мавзуга қизиқашнинг кун сайин ортиб бораётганлигининг ўзи Амир Темури ва теурилар даврининг ҳақон тарихида худде муҳим ўрин егаллаганидан далолат беради. Ва ниҳоят халқларимиз тарихида муҳим воқеа бўлган Амир Темуридек тенги йуқ, тақрорланмас саркарда, йирик давлат эробби, яратганнинг ўзи это этган куч-қудратга, ақл-заковатга, талантга, қобилиятга ага бўлган сиймо феолияти тарихига ҳам

1. И.А.Каримов. Соҳибқирон Амир Темури ҳайкалининг очилишига бағишланган таитанада 1993 йил 31 августда сузлаган нуқти. "Ўзбекистон овози", 1993, 1 сентябрь.

2. И.А.Каримов. Бух келажатимизнинг дунуқий қафолати. -Т., Ўзбекистон, 1993, 11-бет.

бетамом ҳозирги давр нуқтаси назаридан ҳолисона, қандай бўлса шундайлигига ёндашишга киришилди. Бу борада мустақил Ўзбекистон матбуотиининг хизматларини алоҳида қайд қилиб ўтиш лозим. "Мулоқот", "Шарқ илдузи", "Фан ва турмуш", "Саодат", "Ёшлик", "Шарқ Маънави", "Сирли олам", "Гулiston" ойнамалари, "Турон тарихи" (туплам) мажмуаси, "Ўзбекистон санъати ва адабиети", "Туркистон", "Йилк дули", - "Ўзбекистон овози", "Зарафшон", "Марос" сингари рўзномада Соҳибқирон ва унинг авлодлари ҳақида сармизмун мақолалар бериб боришмоқда. Булк бобоколониимиз қадами теккан жойлар бўйича ташкил қилинган экспедиция бой материаллар туплаб ўзбек халқига янги, қизиқарли, илм ҳақидадан қимматли материалларни бериб бормоқдалар. Тошкент, Самарқанд, Шаҳрисабзда Соҳибқирон ҳайкаллари қад кутарди. Ассий куталар жаҳонгир номи билан атаб бошланди.

Ўзбекистон Фанлар Академиясининг ҳақиқий аъзоси Бурибой Аҳмедов, Алраф Аҳмедов, Ҳамдам Содиқов, Турғун Файзиёв, Амириддин Бердиқуродов, Муҳаммадхон Холбеков, Поён Раъшанов, Аҳдам Уролов сингари унлаб олимлар, Хуршид Деврон, Муҳаммад Али, Насафий (Евгений Березикон), Жума Қурбон, Ҳасан Сатторий, Рўзимбой Ҳасан сингари ёзувчилар, журналистлар Амир Тёмур ва уша давр хусусида сармизмун асарларини аълон қилириб туришди. Ўзбек халқининг фидоли ишдорлари томонидан тайёрланган ва "Камалак" нашриетида чоп этилган жаҳонгир ҳаёти ва фалжатиға бағишланган "Сомон Дули" деб аталган адабий-баддий мажмуани ва "Звезда Востока" ойнамаси кутубхонаси "Ватан" сериясида "Ўзбегим" деган китобнинг чоп этилганлигини тасдиқлаш жоиздир. Буларда Соҳибқирон, унинг ферзандлари, Бибиҳоним ва бошқалар ҳақида қимматли ва қизиқарли материаллар берилган.

Хожи Абдурашид таҳаллуси билан дарвин сифатида Бухорога келиб келган, бу ёрдаги медресаларининг биринчи шайхлиги қилган, кейинчалик эса Пешт "Дорилфунунининг" шарқ тиллари ва адабиети профессори бўлиб ишлаган Хорман Намобарининг "Бухоро ёхуд Мавроуннаҳр тарихи" китоби ҳам нашр этилдики, оунда Туркистон тарихи ҳақида қоратли материаллар бўлиши билан бирга Соҳибқирон феодалига анча ҳолисона баҳо берилган.

Тура Мирзо, Дуран Фазий, Асрор Самад, Маъруф Жадил сингари ёзувчилар Соҳибқирон ҳақида баддий асарлар яратишди. Соҳибқирон таваллауд топиб улғайган Қашқадарёда Тура Мирзонинг Амир Тёмур ҳақидаги драмасы сәхналаштирилди. У Тошкентда ҳам шайхат қозонди. Амир Тёмур ҳақида халқ олқимига сөзсөз булган

шеърлар оятилди. Шу уринда ўзбек халқининг севимли шоири Мухаммад
Осуфнинг "АМИР ТЕМУР" номли шеърини келтириш мақсадга мувофиқдир

Маҳонгирнинг қабрин очган кээзоблар,

Бари олим, яна бири эрзоблар.

Жондек яшаб ўтдилару оламдан,

Амир Темуру руҳи мени эзоблар.

Ушад кун сен қайда эдинг, болам, дэр.

Қулогингга етмадиму нолам дэр,

Мени қўзаб нима топди олам дэр;

Амир Темуру руҳи мени эзоблар.

Тирик эрсам, тинмасдим-ку яроғам,

Ўлик жондин на истарлар, қароғам.

Қўлим қайда, дэр, қайда бош чаногим,

Амир Темуру руҳи мени эзоблар.

Бу қандайин кўргулик, е раббаноҳ,

Евуз етдэн ер остиде йўқ паноҳ,

Бобур қайда, дэр, қайда дэр, Мироншоҳ,

Амир Темуру руҳи мени эзоблар.

Дуне топдим, дейди, дуне йиғмадим,

Мен эл учун от устиде ухладим,

Наҳот энди ўз гўрмига ситмадим,

Амир Темуру руҳи мени эзоблар...

Мен не қилэй,

Мен бир сўз бандемен,

Руҳлар билан бир жону бир тандемен,

Уэр сўраб хэр кун Самарқандемен,

Амир Темуру руҳи мени эзоблар...

Китобхонларнинг кўз олдига жуда ҳам кўп ўтмиш воқеаларини
келтирадиган бу шеърнинг асосий мазмунда ҳозирга қадар ечилмаган
ва ечилиши логик бўлган кўплаб муаммолар ётади. Буни ятоқли
сезъаткор Мелик Қалмовнинг "Сомон йўли" адабий-беъдий мажмуасидан
ўрин олган "Сохибқирен билэн учрашув" номли меколесида ҳам билди

1. Мухаммад Осуф. Сабаб кўч экан ... Шеърлар. Қизил, 1991, 40-бет.

мумкин. Ҳақиқатдан ҳам Соҳибқироннинг чаноқ суяги ўз жойидами ёки уни олиб кетилгеними? Бу масала ҳозирча жумбоқ бўлиб турибди. Сўнгги даврларда бу хусусда гап-сузлар анча кўпайди. Матбуотда ҳам кишининг прагматик даражага келтирадиган хабарлар берилмоқда. Эътибор қилинг "Мерос" газетасида К.Каттаев шундай ёзади: "Шуро-лар мафкурасининг даъди шамоли ҳатто марҳумларни жойидан қузаргайиб, шаҳарма-шаҳар, музейма-музей сарсон-саргардон қилди.

1941 йилнинг ўша маълум июнь ойида (1941 йил 18 июнь - Н.А.) Соҳибқирон Амир Темур қabri очилиб унинг бош суяклари билан биргаликда тобутнинг қопқоғи ҳам олиб кетилган эди. Шу пайтгача тобут қопқоғи Ойбек номи Узбекистон халқлари музейи ертуласида сақланиб келинаётган эди. Ва ниҳоят эллик йилдан сўнг халқпарвар боболар, уларнинг ишига содиқ йигитларнинг сазой ҳаракатлари тўғрисида қопқоғ яна Самарқандга қайтарилди".¹

Амир Темурнинг севакли хотини Бибиҳонимнинг қabri ҳам очилиб худди шундай қилинди. Бу хусусда ёзувчи Хуршид Даврон "Самарқанд хавли" номи китобида атирли маълумот беради. Бибиҳоним қabri очилганлиги, унинг суяклари йигиб олиб кетилганлиги хусусида "Мерос" газетаси яна бир муаммони кўтаради. Бу улут инсонлар қабрларининг очиллиги, у кишилар руҳларини бозорга қилганликлари хусусида Б.Вадиҳўжеев, К.Каттаев, А.Бердимурадов ва бошқалар мазкур газетада босилган "Султон суягини хор қилмайди, деган гап бор халқимизда. Лекин...Қани Султон?" деган мақоласида бу масала ни жонкуярлик билан кўтариб чиқишдилар. Бу мақола "улут оғаларимиз"нинг байналминвалчилик шiori остида аждодларимиз қабрига, руҳларига атайлаб ўша вақийларча муносабатда бўлганлигини яна бир марта кўрсатди. Яхши мақоладан олинган қуйидаги парчага назар ташлаб Мухаммад Муфнинг шеъри билан солиштириб мулоҳаза қилинг. Мақолада шундай дейилади: "...1941 йил Қори Ниёзий бошчилигидаги экспедиция қатнашчилари Бибиҳоним мақбарасини очиб Бибиҳоним, унинг онаси ва ҳалигача қимлиги номатлум, лекин темирлар явлонди ва даҳлдор бўлган ёш маликанинг суякларини олиб ўрганиш охонасида Тошкентга олиб кетган. Ва шу ҳолига Ойбек номидаги Узбекистон халқлари тарихи музейида қолдирилган. Суякларни жойига қўйиш ҳеч кимнинг хавлига келмаган. Руҳи обод бўлган Мухаммад Муф деган киши 1948 йил Самарқанд музейида ишлаб туриб ўз ёнидан ҳаммол оллаб Бибиҳонимнинг суякларини Тошкентдан олиб келиб жойига қўйган. Бенаҳт ўлим Мухаммадхон

1. К. Каттаев. Ниҳоят, ярим асрдан сўнг. "Мерос", 1994 йил, январь.

акенинг кейинги нияти - Бибихонимнинг онаси ва маликанинг суякларини мақбарага қайтаришга йўл қўймаган. Бу суяклар ҳозиргача Тошкентдаги Ойбек номидаги Ўзбекистон халқлари тарихи музейи ертуласида "Превдэ Вастока" гезетасининг 1967 йил сонига уроғлик турғани, музей ходими Лазарь Израиллович Альбаумнинг айтишича маълум қисми чиритганден сўнг қабристонга олиб бориб қумилганлигини (буянинг аниқ ёки аниқ эмаслиги ҳудуга зен), суякларнинг бир оёқ қисми эса 1966-1967 йилларда Тошкент музейи ходими Пришевский томонидан Самарқанд музейига тортиқ қилинганлигини ва ҳозирги кунда суяклар Самарқанд улкашунослик музейи ертуласида қоғоз қутида турганлиги туғрисидаги далилларни олишга эридик"¹.

Масала энча ойдинлашгандир. Бу даҳшат, ҳақиқий вазийлик, душманлик, мусулмон олами қурмаган кўргулик, бошқа халқларнинг ўтмишини, сиймоларини, халқ кэдриятларини тонган, оёқ ости қилиш эмасми? Худди шундан бошқа нарса эмас. Булк тарихий шахслар қабрини бир неча асрлардан сўнг очиш, суякларини шаҳарма-шаҳар олиб кириш, уларнинг руҳларини безовта қилиш биронта халқнинг тарихида бўлмаган бўлса керак. Булар ҳақида фикр критаганда зомонамизнинг булк адибларидан бири Расул Ҳамзаевнинг "Агар сөн ўтмишга тўппонча билан ўқ урсанг, келажек сөни замбарек билан уради" деган сузлари эдингга келади. Собиж Совет империясининг парчаланishi, ундаги якке ҳукмрон мафкуранинг муғомбирона мустамлакачилик гоёлари "сир-астари"нинг батамом фох бўлиши, парчаланиб кетган империяда вазиятнинг гоят қумлянацион нуқтага чиққанлиги, иқтисодий вазиятнинг кун сёйин таранглашиб бораётганлиги бу "замбарек билан ургөнликнинг" натижаси эмасмикин?

Нихоят, собиж Совет империяси емирилди. Ундаги якке ҳукмрон мафкуранинг асосий гоёси алдамчиликдан, муғомбирликдан, бошқа халқларни ҳар доим мустамлакачилик режимида сақлашга қаратилганлиги зен бўлди. КПССнинг раҳномелигидаги пинҳоний мустамлакачилик режими батамом бартараф этилди. Ўзбекистон ҳам ўз мустақиллигини кўлга киритди. Бу дияримиз халқларининг тарихида жуда катта тарихий воқеа бўлиб, барча соҳаларда вазиятни тубдан ўзгартириб юборди. Дияримиз ўтмишининг ҳамма даврларига бўлганидек, Амир Темури ва теумурийлар даврига ҳам мустақиллик талаби асосида ёндошилиб, уларни холисона ёритишга киришилди. Бу давр билан

1. В.Валдихужаев, К.Каттаев, А.Вердимуродов ва бошқ. Султон суягини хор қилмади, деган гап бор халқимизда. Лекин... Ҳани Султон. "Мерос". 3-сон, (9), 1993 йил, ноябрь.

қизғувчиларнинг сони тобора кўпайиб бормоқда ва шу билан бирга жамоатчиликка ҳали номўълум бўлган бىъзи бир нарсалар ҳам чуқурроқ маълум бўлиб бормоқда.

II-МАБРУЗА

АМИР ТЕМУРНИНГ БОЛАЛИГИ: УЯДИМА ВА ҲАҚИҚАТ

Резе:

1. Амир Тему́р таваллуд топган оила хусусида.
2. Соҳибқироннинг болалиги ҳақидаги қарашларга доир.

1336 йил 9 апрель. Бу сана Туронземи́нинг асл фарзанди, булк тарихий сиймо Амир Тему́р ибн Муҳаммад Тарагай Баҳодир таваллуд топган кун сифатида барчага маълум:

Амир Тему́р туғилган йил ва кун ҳақида ҳар хил қарашлар мавжуд. Бъзи адабиётларда 1333, 1335 йил деб кўрсатилса, асосийларида 1336 йил 9 апрель деб аътироф этилган. Ҳатто Амир Тему́р Курагоннинг "Таркиман қол"и - "Зефар йули"да келтирилган сэналар солиштирилса туғилган йили анча аввал чиқади. Шунинг билан бирга унда Соҳибқироннинг 736 хижрий - 1336 миллодий йилда таваллуд топганлиги ҳақида маълумот мавжуд. Хуллас, булк бобокалоннинг таваллуд топган йили, жойи хусусида мунозаралар давом этмоқда. Амир Тему́р ўз битикларида, хумладан "Таркиман қол"ида ўзининг илк болалик даври ҳақида анча маълумот қолдирмаган. Самарқандлик иқтидорли муеррих Амириддин Бердамуродовнинг маълумотига, уша даврда Тему́р ҳақида турк тилида ёзган номўълум муаллифининг таъкидлашига қараганда, "Соҳибқироннинг ўзи 1360 йилларгача бўлган ҳёт йулини, келгуси авлодлар назарида ҳақиқатдан йироқ бўлиб тушмаслиги учун йилномаларга қўшмасликларини айтган экан".

Эвир этилганидек, бу хусусида изчишликнинг булмаганлиги Амир Тему́рнинг болалиги, ўспиринлик даври, таваллуд топган оила, ота-онаси ҳақида бёъзан ҳақиқатдан йироқ, ҳатто унга нисбатан фарзгудлик билан айтилган тухмат, буёнларга ҳам саёб бўлди. Булар қайси мақсадда айтилганини шу давр учун мухим аҳамиятга молик бўлган илк манбалар Низомиддин Шамийнинг "Зефарнома", Шаро-

1) А. Бердамуродов. Мақонгир. Тарих ва ҳақиқат. Сомон йули. Т. "Камалак" 1992, 135-бет.

Фуддин Али Яздийнинг "Зефарнома", Ибн Арабшоҳнинг "Амир Темур тарихи" номи билан машҳур булган "Ажойиб ал-мақдур фи тарихи Таймур" (Темур тарихида тақдир ажойиботлари) сингари асарлар, маълум тарихий воқеалар билан ҳолисона таққослаш, солиштириш, қиёслаш асосида одилона ҳукм чиқариш имконияти мавжуд. Зеро, тадқиқотчилар тарих ҳақиқатини тиклаш, объект қилиб олинган воқеа хусусида бор ҳақиқатни айтишнинг энг илғовчи мезони эканини назардан четга қочирмаслик даркор.

Тажриба шуни кўрсатмоқдаки, тарихий манбаларга одилона ёндашиш тўғайлигига тарихий шахслар, буюк сиймолар фаолияти, тарихини идеаллаштириш, сохталаштиришга йўл қўймаслик мумкин. Союз Совет империяси даврида бу масалаларга бир томонлама, парчаланиб кетган империя сиёсати нимани талаб қилса, уша асосда ёндашилди. Бонқача йўлнинг узи йўқ ади. Тарихий манбаларга асосланиб, Амир Темур фаолиятига ҳолисона баҳо бериш, ёритиш масаласини қўйган кишилар Соҳибқирон шахсини, тарихини сохталаштириш, идеаллаштиришда айбланди. Қумладан, узбек халқининг қомусий олим Иброҳим Муминовнинг 1968 йилда "Фан" нашриётида чоп этилган "Амир Темурнинг Ўрта Осиё тарихида тутган ўрни ва роли" номи билан рисоласига худди шундай муносабатда бўлинди.

Амир Темурнинг болалиги, успириллиги ҳақида бор ҳақиқатни айтиш, тарих ҳақиқатини тиклаш имконияти мавжуд. Бунда уша давр учун муҳим аҳамиятга эга булган илк манбалар, тарихий асарлар, хорижда асарлароша чоп этилиб келинмаётган турли хилдаги адабиётларга асосланиш даркор. Бунда тарихни, тарихий шахслар фаолиятларини ҳозирги давр руҳи асосида ёритиш асосий мезон қилиб олинмиши зарур. Чунончи, Ибн Арабшоҳ асарининг биринчи китобида Темурнинг насаби, болалик ва успириллиги йилларига оид маълумотлар келтирилади. Низомиддин Шомий, ~~Арабшоҳ~~ Фуддин Али Яздийнинг "Зефарнома"ларида ҳам Соҳибқироннинг аждодлари, болалиги ҳақида тўла бўлмасида ҳар хил тарада маълумотлар мавжуд. В.В.Вертгольд, А.Д.Якубовский, Т.Грановский, атоқли шарқшунослар Бурисой Аҳмедов, Абраф Аҳмедов сингарилар Амир Темур ибн Муҳаммад Тарағай Бақодир 736 сячқон йилида, шайбон ойининг 26 куниде (милодий 1336 йил 9 апрель) Кешдан ўн чақирим (тахминан 13 км) бўлган Хўжа Илғор қишлоғида таваллуд топган деб ҳисоблайдилар. Кеш – Марказий Осиёнинг қадимий шаҳарларидан бўлиб, араб географи Ёқубийнинг ёзишича, у VII асрда бунёд этилган¹ бўлиб, Хитой

1. Ибн Арабшоҳ. Амир Темур тарихи. 2-китоб. "Меҳнат", 1992, 108-бет.

солномаларида ёзилмишга, - дейилади академик А.Асқаров таҳрири остида нашр этилган "Ўзбекистон халқлари тарихи" номли китобнинг биринчи жилдида, Зарафшон, Қашқадаро ва Амударё бўйида, Самарқанд Маймури, Кеш, Нахшад, Илтихон, Кушон, Бухоро, Амул ва Андиқой сингери тўққизта мустақил ҳокимликнинг бўлганлиги айтилади¹. Бу ҳокимликларда катта кичиклигига қараб ҳарбий қисм, отрядлар ҳам бўлган. Тарихий манбаларда Маймури ва Андиқой ҳокимликларида бир неча надан иборат, Кеш, Кушонин (Каттақўрғон тумани ҳудуди бўлган - Н.А.), Бухоро ва бошқа ҳокимликларда мингтагача ҳарбий қўшинни ўз ичига олган ҳарбий отрядларнинг мавжудлиги² ва уларнинг Хитойга борган олчилар орасида вакиллари бўлганлиги қайд этилган. Буни келтиришдан мақсад, Кеш қадимдан ўз мавқеига эга бўлган кўнра ҳокимликлардан, ҳудудлардан, тарихий марказлардан бири бўлганлигини айтироф этидир. XIV асрдан аса Кеш Шаҳрисабз деб атала бошланган. Рус шарқшуноси В.В.Бартольднинг гувоҳлик беришича Ибн Арабшоҳдан бошқа ҳеч бир манбада Соҳибқирон таваллуд топган жой номи кўрсатилмаган³. Хўжа Илгор қишлоғи ҳозиргача мавжуд бўлиб, Шаҳрисабздан 23 км жанубий-ғарбий томонда - ҳозирги Яккабор тумани ҳудудида жойлашган.

Бу хусусда В.В.Бартольд шундай дейди: "Темур ибн Тарағайнинг тутилган жойи Хўжа Илгор деб аталадиган қишлоқдир. Хўжа Илгор Кешга қаршали жойлардандир...

Кеш Мовероунаҳр шаҳарларидан (бири) бўлиб, Самарқанддан тахминан уч фарсақ (масофа ўлчови бўлиб 6-8 км га тенгдир - Н.А.) масофададир"⁴.

Сунгги йилларда нашр этилган баъзи бир асарларда бу тарихий манбалар айтиборга олинмай, Амир Темурнинг тутилган жойи хусусида ҳар хил фикрлар билдирилмоқда. Чувончи, Поён Раъшан ва Жума Қурбоннинг "Амир Темур тутилган жой еҳуд Занжирсарой қиссаси" номли рисоласида Амир Темурнинг таваллуд топган жой Хўжа Илгор эмас, Муборак тумани яқинидаги бир вақтлар Тўтатмиш томонидан вайрон қилинган Занжирсарой деб ҳисоблаганга ҳаракат қилинган. Бу хусусда рисолада шундай дейилади: "...Кўнра шаҳар қишлоғининг (баътом йўқ қилинган Занжирсарой назарда тутилмоқда - Н.А.).

1. Ўзбекистон халқлари тарихи. А.Асқаров таҳрири остида. 1-китоб, Т., "Фан", 1992, 66-бет.
2. Ўзбекистон ССР тарихи. 1-том, Т., "Фан", 178-179-бетлар.
3. В.В.Бартольд, Улугбек и его время, Соч. т. 11 ч.2, с.39.
4. Ибн Арабшоҳ. Амир Темур тарихи. 1-китоб, Т., "Маънат", 1992, 68 бет.

шунингдек Муборакнинг кексалари улуғ Соҳибқиронни Занжирсаройда таваллуд топган, деб нақл қилиб келдилар. Асримизнинг бошларида Хўжа Илғорликлар ҳам академик В.В.Бартольдга Амир Темурнинг ўз қишлоқларида туғилганликларини сўзлаб беришган... Шаҳрисабзликлар Темурнинг Кешда таваллуд топганлигига қатъий ишондилар, Хўжа Илғорликлар уни ўз қишлоқларида дунёга келган деб таъжидлайдилар. Муборакликлар ҳам шу пайтгача ичларида сақлаб келган гапларини айтишмоқдалар. Занжирсарой улуғ Амирнинг туғилган ва болалиги кечган жой¹.

Муаррих Азамат Зиё ўзининг "Мулоқот" журнаlining 1994 йилдаги 7-8 сонларида босилган "Темур қайси қишлоқда туғилган?" номли мақоласида Муъиниддин Натанзийнинг "Мунтахаб ат-Таворих" асарига асосланиб Амир Темурнинг таваллуд топган жой Ибёзий деган қишлоқ бўлганлиги хусусида мулоҳаза иритади. Хуллас, Амир Темурнинг таваллуд топган жойи борасида бахслар бўлмоқда. Бунинг боиси буюк бобокалонимиз тарихига қизиқишнинг, Соҳибқирон фаслияти ҳақида бор ҳақиқатни айтишга ҳазм қилганликнинг натижасидир.

Хуллас, Соҳибқироннинг кўп қиррали фаолияти ҳамманинг диққатини тортмоқда. Изланишлар кенг кўламда бошлаб кборилди. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар маҳкамасининг 1994 йилнинг 29 декабрида "Амир Темур таваллудининг 660 йиллиги нишонлаш тўғрисида" қарор қабул қилди². Ана шу катта тўй муносабати билан Соҳибқирон ҳақида янада улкан миқёсдаги ишлар қилина бошланди. Эҳтимол, шу муносабат билан унинг таваллуд топган жойи, болалиги, ўспиринлиги ҳақида ҳам асосли хулосаларга эга бўлинар, кутубхонаси ҳам топилар.

Амир Темурнинг отаси Муҳаммад Тарағай ва онаси Тегина бегимнинг турмуш қуриши, улардан ўғил туғилиши, унга аввалдан Соҳибқирон³ деб номнинг берилиши борасида халқ томонидан кўплаб

1. Поин Равшан, Жума Қурбон. Амир Темур туғилган жой Ихуд Занжирсарой ҳиссаи. Т., "Ёзувчи", 1992, 27-бет.

2. ЎЗР Вазирлар маҳкамасининг "Амир Темур таваллудининг 660 йиллигини нишонлаш тўғрисида" қарори. "Халқ сўзи", 1995, 1 январь.

3. Соҳибқирон Амир Темурнинг (1336-1405) лақаби: "соҳиб"-эга, "қирон"-илму нўжумдан икки шарофатли сайёра- Зухра (Венера) ва Мутарий (Юпитер) ўзаро ҳаракатида бир-бирига яқинлашган ҳолатни "қирон буржи" деб атаб, уни бахт саодат аломати деб фол кўрилган. Соҳибқирон мазкур икки сайёра бир-бирига яқинлашган пайтда туғилган бахтли подшоҳ

ривоятлар туқилган.

Соҳибқироннинг тулиқ исми-шарифи Шарофиддин Али Яздининг "Зафарнома" номли машҳур асарида кўрсатилганидек, Амир Темур Кўрагон ибн Тарагай-нуён ибн амир Буркул амир Илангиз-нуён ибн амир Ийжил-нуён ибн амир Қорачар-нуён ибн амир Суғу-сичон (Чечан) ибн амир Эрдамчи-нуён ибн амир Қарачалай-нуён (Қочули) ибн Туманайхон (Туманакон) ибн Бойсунгурхон ибн Қайдухон ибн Дутуманнинхон ибн Буқакон ибн Бўдангархон (Бўзунгархон) ибн Алакуви бўлиб, 736 (милодий 1336 йили кабан ойининг 9-куни, икки шарофатли сайёра -Зухра ва Муштарий (Юпитер) буржида узаро яқинлашган вақтда таваллуд топган. Буларни Амир Темур қабрига Мирзо Улугбек томонидан қўйилган қабр тоши ҳам исботлайди.

Тарихий манбаларнинг гувоҳлик беричича, бундай ҳодиса камдан-кам, яъни ҳар саккиз ёз йилда рўй бериб, тарихда улуг инсонлар пайдо булар эканлар. Яна "Зафарнома"га мушоаат қилайлик. Унда тавқидашча, уч чакалоқ - Искандар Зулқарнайн (Александр Македонский), Муҳаммад Мустафо ва Амир Темур само буржлари - ялдуз тўдаларининг маъкур сайёралар билан шундай яқинлашуви пайтида дунёга келган. Зухро ва Муштарий сайёралари ҳаддий юлдиэлари буржида ҳар саккиз ёз йилда бир марта узаро яқинлашади. Бу ҳусусда бир-бирига яқин, бир-бирини тўлдирувчи ривоятлар асрлар оша маъқуд бўлиб, инсоният эътиборини жалб қилиб келмоқда. Шу Уринда Салоҳиддин Тожкандийнинг "Тамурнома" - "Амир Темур Кўрагон хангомаси" дан қуйидаги эпизодни келтириш уринлидир.

"Айтубдиларким, уч ўтил шу соатда туғилди. Аввал Искандар Зулқарнайн ҳазратлари афзалимиз, иккинчиси Муҳаммад Расул Акром салоллоху алайҳи вассалом саййидимиз, учинчиси Амир Темур Кўрагон хонимиз ва беғимиздур, дерларким, таваллуди Муҳаммад алайҳиссаломдин таваллуди Амир Темургача саккиз ёз йил. Ҳар саккиз ёз йилда кавокиб ҳади қарақасида бўлгандирлар. Аммо Соҳибқирон Амир Темурни оналари Тегина беғим моҳ дерларким, таваллуд маҳалида заҳмат ва машаққат сира курмадим узга хотунлардек"¹.

Бу ривоят асрлар мобайинида оғиздан-оғизга ўтиб сайқал топиб келмоқда. Ривоятлар ҳақиқатни эмас моҳиятни акс өтиради. Бундай

1. Салоҳиддин Тожкандий. Тамурнома. Амир Темур хангомаси.

Т. "Чулоб" 1990, 49-бет.

ривоятлар собиқ қизил империя томонидан батамом инкор этилди. Узок тарих мобайнида тўқилган ривоятлар асосида қандайдир ҳақиқатнинг мавжудлиги эндиликда равшан бўлмоқда. Бу ривоятлар хусусида илм-фан аҳллари, заҳматкашлари томонидан асосли хулосалар айтилиши, мулоҳазалар билдирилиши зарур. Бу ривоятлар бекордан-бекорга тўқилмаган. Ҳа буюк инсон табиат инъом этган инсонда камдан-кам учрайдиган ақл заковат, куч-қудрат, истёбод, қобилият, характерларга эга бўлишганларки, шу тубайли ҳам улут зотларнинг фаолияти, қилган ишлари бутун жаҳон аҳлининг асрлароша диққат-этиборида.

Амир Темурнинг тўла исми-шарифида, унинг қисқа шаҳараси берилиши билан бирга, улардан аждодларининг ким бўлганликлари ҳам кўриниб турибди. Шарафуддин Али Яздийнинг "Зафарнома", Ибн Арабшоҳнинг "Амир Темур тарихи" сингари ушлаб тарихий асарларда берилган маълумотлар аниқ. Фақат уларни синчковлик билан ўқиш, ўрганиш, материалларни бир-бири билан солиштириш асосидагина холисона хулоса чиқариш мумкин. Бир нарсага диққатни қаратиш керакка ўхшайди. Ҳозир ҳам кексалар билан суҳбатлашганда инсон пайдо бўлишини Одам Ота ва Момо Хавога бўғлаб гапиришади. Улар ҳеч қачон у миллат бундай, бу миллат бундай пайдо бўлган дейишмайди. Ҳамма миллатларнинг пайдо бўлишини ушанга олиб бориб боғлайди. Бу мусулмон оламидаги энг ибратли фазилатлардан бўлиб, уларнинг ҳақиқий инсонпарвар, байналминалчиликларини мана мен деб кўрсатиб турибди.

Амир Темурнинг ота-онаси ҳақида гап кетганда- отаси Муҳаммад Тарагай бўлиб, у Чингизхон ҳарбий бовлиқларидан бири Қорачор нуённинг набириси Буркул исимли кишининг ўгли бўлган. Шунини алоҳида қайд этиш ўринлики, Чингизхон ҳарбийларидан анча қисми туркийлардан бўлган. Жумладан унинг ҳарбий бовлиқларидан бири Қорачор нуён ҳам. Буни кўп тадқиқотчилар чалкаштиришади. Унинг невараси Буркулнинг икки ўгли, яъни Муҳаммад Тарагай билан Болта бўлган. Амир Буркул ҳеч қандай мансабда бўлмай оддий ҳаёт кечирган. Бу хусусда Али Яздийнинг "Зафарнома"сида битта тўртлик ҳам бор.

Мирлигу шоҳликка майил қилмади,
 Дин йўлини танлаб гўшанишин бўлди.
 Кеш ҳудуди энди унинг маскани,
 Барча ўлкалардан хуш топди уни!

1. Шарафуддин Али Яздий. Зафарнома. Т., Беш қисмлар таҳр. 1992.

Муҳаммад Тарагай амир Буржулнинг ўгли бўлганлиги туфайли ҳам Ибн Арабшоҳда "Темур ибн Тарагай ибн Абагай" деб берилган. Амир Болта ҳақида манбаларда ҳеч қандай маълумот учрамайди. Амир Темурнинг тула исми-шарифи берилган шаҳарасидан ҳам аён бўлиб турибдики, Муҳаммад Тарагай оиласи нуфузли, эътиборли, ўзига тўқ оилалардан бўлган. Бу ҳақда Давлатшоҳ Самарқандийнинг "Тазкират уш-шуро" (Шоирлар бўстони) номли асарига "...Унинг (Амир Темурнинг) асли Кеш вилоятидан бўлиб, у барлосларнинг улуг амирларидан (бўлган) амир Торогойнинг ўғлидир. Чигатой улусида асиллик ва баланд мартабаликда барлослардан бoshқа қабилга бўлмаган. Ва амир Торогой Чингизхоннинг улуг амирларидан Қарочор нўённинг набирасидир"¹ дейилди.

Боҳибқироннинг бешинчи бобоси Қарочор нўён ҳақида гал кетганда Низомиддин Шомийнинг "Зафарнома"сидан қуйидаги парчани келтириш жоиздир:

" Унинг (Амир Темурнинг-Н.А.) улугвор насабига келсак, Комрон подшоҳ, яъни Чингизхон ўз фарзандларини оёққа турғизган вақтда Ёсоқ (бу ерда ҳарбий ишлар маъносига-Н.А.) ва Йўсим (қонун, қоида, одат-Н.А.) (боби)да бoshқа фарзандларидан мумтоз бўлган иккинчи ўғли Чигатойни махсус мурувват билан тақдирлади; ўз лашкарларининг сарғасидан бир қисмини танлаб (унга тақдим этди). Бу қисм сарғори барлос қавмидан бўлган Қарачор эди; унинг туғри фикрлилиги, етуклиги, сиёсати ва шижоатига Чингизхоннинг (тула ишончи бор эди). Шунинг учун, ул Корон подшоҳ мамлакати ишларини бoshқаршни, сиёсату қонун қоидаларни юргизишни унинг донишмандлиги ва ақлу заковатига ҳавола қилди. Ана шу киши Амир Боҳибқироннинг улугвор бобоси эди"² Хуллас, Қарочор нўён Чингизхоннинг маслаҳатчиси ва лашкарбониси бўлган. Бу хусусда Самарқанддаги Гўри Амир мақбарасида Мирзо Улугбек томонидан қўйилган нефрит тошда ёзилган шаҳарасидан ҳам яққол аён.

"Темур тузилари"да "амир (Туғлик Темур назарда тутилмоқда-Н.А.) Қарочор нўённинг Мовароуннаҳрдаги туманини ҳам менга топширди", - дейилади. Ҳатто икки ўртада, яъни мугул ҳукмдорлари билан Қарочор нўён авлодлари ўртасида аҳднома ҳам тузилган бўлиб, унда "хонлик Қобулхон авлодининг қўлида, сипоҳсаларлик эса Қочувли баҳодирхон болаларида бўлсин, улар бир-бирлари билан

1. Б. Аҳмедов. Давлатшоҳ Самарқандий. Т. "Фан", 1967, 47-48-бетлар.

2. Низомиддин Шомий. Зафарнома. "Мудоқит", 1993, 1-сон, 5-8 бетлар.

«ёвляшмасив» деган сўзлар битылган экан»¹.

Буни «Гаржиман ҳол» даги маълумотлар ҳам исботлайди. Бу хусусда ушбу шундай сўзларни ўқиш мумкин:

«Хоқон Туғлиқ Темур ... Мовароуннаҳрда хонлик унвои ёрлигини ўзининг ўғли Илёс Хожа помияга берди. Мени эса хондан кейин биринчи шахс этиб тайинлади. Туғлиқ Темур бизнинг қадимги авлодларимиз Қочули Баҳодур ва Қобилхон ўрасиялаги шарт битылган пулот тахтани мента кўрсатди. Бу шартга кура, Қочули Баҳодурнинг авлодлари васият бўйича эскарларининг бош беги унвоини олиши керак. Қобилхоннинг авлодлари эса отадан болага мерос сифатида хонлик унвоини олиши керак эди ...»²

Али Яздийнинг «Зафарнома» сизда Амир Темурнинг отаси ҳақида ибратли мисоллар берилган: «... Амир Тарагайнинг, - дейлади бу тарихий асарда, - бузуқ эътибори мусулмончиликни мустаҳкамлаш ва тақомиллаштиришга қаратилганлиги учун давлати ҳудуди доим уламо-ю фузало ҳождларининг (адо этини) қилбаси ва олий мажлиси солиҳлари ҳамда фуқаро (аҳлнинг) йиғинигоҳи бўлди»³

Мана шунларни мутоала қилиб, таҳлил қилар экансан академик В.В. Бартольднинг Марказий Осиё тарихининг ҳақиқий билимдонини бўлганига яна бир марта ишонч ҳосил қиласан. У бардос қабиласининг Туронзаминда муҳим ўрин эгаллаганини қайд қилиб, унинг асосан Қашқадарё воҳасига жойлашганини, Амир Тарагайнинг мана шу қабиланинг бошлиғи сифатида Кеш беги бўлганлигини кўрсатади. Кеш зикр этилганидек, ўтмишда ҳам умуман Марказий Осиёда муҳим ўринини эгаллаб келган ва Қашқадарё воҳасининг маркази бўлган. В.В. Бартольднинг таъкидлаганидек, Кеш беги Муҳаммад Тарагай қарамағиздан келган бўлиб, наҳлавон киши, ҳудудий тақводор мусулмон эди. У илм-фан жонкуярларини, ижодкорларни ҳар доим қалрлаган, эътизлаган. Шайхлар, дин пешволари, олиму фойиллар, дарвешлар билан доимо мулоқотда бўлган. Улар учун ҳар доим эшиги очик бўлган.

Соҳибқироннинг онаси Тегина бегим бўлиб, бу киши хусусида маълумотлар деярли йўқ. Ривоятлар асосида шунини айтиш мумкинки, Тегина бегим чингизийлардан бўлиб, эътиборли, нуфузли

¹ Темур нувоилари. Т. Гафур Гулом номидаги нашриёт-матбаа биришмаси. 1991й., 20- бет.

² Амир Темур Курганов. Зафир йўли. (таржиман ҳол) Т. «Нур», 1992 й., 57- бет.

³ Шарофуддин Али Яздий. Зафирнома. Амир Темур аждолари. Т. 1992, 30- бет.

хонадондан бўлган. Баъзи бир маълумотларга қараганда, у Муҳаммад Тарагайнинг иккинчи хотини бўлган, Муҳаммад Тарагай билан Теғина Бегимнинг турмуш қуриши, улардан жаҳонгир Амир Темурнинг таваллуд топгани хуусида Салоҳиддин Тошкандийнинг "Темурнома"сида, Ёзувчи Евгений Березиковнинг "Темур уғлоннинг туғилиши", Поён Равшан ва Жума Қурбоннинг зикр этилган рисоласида ва бошқа унлаб асарлар, ривоятларда кишининг диққатини жалб этадигинва мулоҳаза притишга ундайдиган эпизодлар мавжуд. Шулардан баъзи бир диққатга сазоворларини келтириш мақсадга мувофиқдир.

Буларда ҳикой қилинмиша, "Уша замонлар Бухорода Садр-уш-шариа деган мулла (олим) яшарди. У "Шархи вакое" деган китоб битган. Бир куни Садр шоғирдлари даврасида дарс утиб турганида бир мусофир келди ва унга қараб: "Қизингни эрга бер ундан жаҳонгир фарзанд туғилади!" деди. Мулла Садр ишонмай: "Эй, девона, сен қаердан биласан?" деди. Мусофир айтди: "Гойиб сирлари менга аён". Садр-уш-шариа уни тошхонага қачаб, ўзи хон ҳузурига бориб, воқеани унга айтди. Хон: "Мусофирни олиб келинглари!"- деди. Хон одамлари бориб қарашса, тошхонада мусофир йўқ, унинг ўрнида мулланинг қизи, қўл-оёри боғланган. Гап бурашса, телба эмиш. Қори-домлалар ҳар қанча дуо, чиллаёун ўқийса ҳам ўзинга келмади. Ниҳоят кизни Шайхул-аълам қосиға олиб боришди. Эшон уни хушмуомулалик билан кутиб олиб: "ҳалиги дарвеш мусофир Хизр эди, чиндан ҳам бу аёлдан манзур ва машҳур фарзанд туғилади"-дейди. Эшоннинг гапини эшитган заҳоти хуши ҳойига келади. Эшон "Бу қизимизни узим турмушга берман!"- деди. Садр-уш-шариа: "Майли ҳазратим, ўзингиз биласиз"- деди. Эшоннинг башоратини эшитган амалдорлар ва олимлар ҳар тарафдан унинг уйига совчилар юбора бошладилар. Лекин шайх "ҳали бу кизнинг куёви Бухорога келгани йўқ"- деди. Ахири одамлар совчи юборишни бас қилиб, унга эшонимизнинг ўзи уйланар экан деган фикрга келди.

Энди гапни Турғай баҳодирдан эшитинг. Бир куни баҳодир Шаҳрисабз чулида кийик овлаб юрган эди. Бир оҳу унинг олдида ўтиб, узини қўйлар тўдасига урди. Турғай баҳодир қараса, бир қўйни бурм ёриб ташлабди. Унинг жаҳди чиқди ва ухлаб қолган чўпонни ура бошлади. "Мени урма, амирим, сен учун яхши туш курдим"- деди. Баҳодир суради: "Нима туш курдинг?". Чўпон айтди: "Тушумда яшия кийимли бир киши куринди, у менга "Хожангга айт, у шайхул-аълам қосиға бориб, Садр-уш шаронинг қизига уйлансин, зеро улардан жаҳонгир туғилади", деб хитоб қилди". Баҳодир:

"Алдаяпсан", деб Чўпоннинг гапига ишонмай, уни яна ура бошлади. Шу пайт чўпоннинг ити бир сапчиб, алланима дегандай хура бошлади. Баҳодир сўради: - "Ит нега ҳураётганини тушундингми?". У жавоб берди: "У рост гапирётганимни айтаяпти"- Шундан сўнг Баҳодир унинг гапига ишониб, Бухоро тамон охиқди...

Шундай қилиб, Тўрғай Баҳодир жуфти ҳалоли Тегина бегимни Шаҳрисабзга олиб келди".

Яна уларда таъкидланишича, Амир Темурга уша вақтда Соҳибқирон лақабини Сайфуддин шайх ул аълам қўйган экан. Соҳибқироннинг отаси ва онаси ўртасидаги никоҳ 1334 йилда амалга ошган. Тегина бегимнинг отаси ҳақида Поён Раъшан ва Жума Қурбон ўзларининг рисолаларида қуйидагиларни ёзадилар:

"Тегина бегимнинг отаси - Садр-уш-шариа ким бўлди? Маълумки, форсий ва туркий "Темурнома"ларда улуг амирнинг онаси Тегина бегим Бухоролик Садр-уш- шариянинг қизи эканлиги айтилади...

Убайдуллоҳ ибн Тож аш шариа Маҳмуд ибн Аҳмад ал Маҳбубий ал Бухорий 1346 йилда вафот этган. Садр-аш-шариа номи билан маълум ва машҳур бўлган бу зот вафот этганда унинг набираси Темур икки ёшда эди... Амир Тарагай Бахарзийнинг авлодига қатъий ихлос қўйган киши эди. Унинг Садр-аш-шариа Убайдуллоҳ қизига уйланишида Шайх ул аълам авлодининг таъсири, албатта бўлган. Чўнки... Шайх авлоди билан Тегина бегим ўртасида иноқлик кучли бўлган. Тарагайнинг янги уйланиши (Темурнинг Самарқанддаги тўнгич онаси Қутлуг Туркон огани эсланг. Тунда пинҳона Самарқандга кирдим ва тўнгич онам Қутлуг Туркон оганинг уйига бориб хойлашдим, - дейилади "Темур тузуқлари"да) фарзанд масаласи билан боғлиқ бўлиши мумкин. Тегина бегим билан топилувини шундай фараз қилиш мумкин. Одатда пирлар фарзанд билан боғлиқ уринлардагина оилавий ҳаётга аралашгандар, маълум ижобий таъсир ўтказганлар".

Амир Темурнинг дунёга келиши тўғрисида ҳам қизиқарли, шунинг билан бирга қарама-қарши, ҳатто бир-бирини инкор этувчи, баъзан Соҳибқиронни ёмон кўрсатиш, унинг камчиликларини янада ошириб кўрсатиш, ана шу асосда китобхонларда салбий тушунча тугдириш учун атайлаб тузилган ривоятлар ҳам йўқ эмас. Жумладан ривоят қилишларида, Амир Темур таваллуд топганида Ҳисор тоғлари каттиқ силкинган, даҳшатли бўрон туриб, катта бинолар қулаганимш. Донолар бу воқеани шархлашиб, буни инсон устидан ҳукмронлик қиладиган шарофатли зот туғилган эди, деб айтиган экан. Ибн

Арабшоҳ асарида ҳикоя қилинишича, (Темур) туғилган кечаси ҳавода қандайдир, учиб юрган темир қалпоқчага ухшаш бир нарса пайдо бўлган. Кейин у кенг бўшлиққа тарқалиб, ер юзига ёйилиб кетган эмиш. Ундан чўг ва учқунга ухшаш нарсалар ҳар томонга сачраган ва увлиб, ҳатто ўтроқ ва бадавий хойларни ҳам тўлдириб юборган эмиш. Яна айтишларича, Темур туғилганда унинг қўллари янги қонга буланган экан. Бу аҳвол тавсири фолбинлар ва эзлиймхонлардан; қаромат кўрсатувчи ҳодигару, кохинлардан суралганда, улардан баъзилари: "У мурта булади", бошқалари "У угри ва йултўсар булиб улғаяди" деса, яна бир гуруҳи "Йўқ, у қасеоб ва қонхўр булади" дебди, яна бир хиллари эса, "Йўқ, ундан жаллод ва калакесар чиқади", дебдилар.¹

Тарихий манбалардан маълум бўлишича, бундай ривоятлар Чингизхонга нисбатан ҳам тўқилган. Жумладан, Абдулғозий Баҳодирхоннинг "Шаҳараи турк" номли асарида бу фикрлар мавжуд:

"Чингизхон тарих беш юз тақи тўққизда тўққиз йиллида Мугул ыртида йлуи-йилдик теган ерда дунёга келди. Бир қули юмўқ эрди. Энага бўлган хотун қулин очди, кўрди ким бир пора уюшқан қон. Муни келиб отасига айтдилар. Ултўрган халқ ҳеч киши билмади. Бир киши айтди, бу углон улўғ подшоҳ бўлур. Ер юзининг сарчасин олур. Кўп элларни ва вилоятларни қатли ом қилур. Бу қон энинг ишонаси турур тея"².

Хуллас, Кеш беги бўлган Муҳаммад Тарағайнинг оиласи нуфузли, бой-бадавлат бўлиб, унинг узи уша даврнинг эътиборли кишилари, дин пешволари, уламолар, дарвешлар, илм-фан хонқуярларига ута хайрихоҳ бўлган. Дин пешволари, авлиёларни айниқса ҳурмат қилган. У гоётда фозил, инсонпарвар, манā шу тоифадаги кишиларга ҳар доим иезат-икром кўрсатган инсон бўлган. Ана шу обиос ҳам Кеш Қашқадарё воҳасининг маркази бўлиши билан бирга унинг савий ҳаракатлари туфайли, исломнинг машҳур уламолари Янгилдаиган хойга айланган. Кеш шаҳрига "Куббат-ал-илм ва ал-адаб" (илму адаб куббаси) деб ном берилган. Муҳаммад Тарағай уша даврнинг улўғ авлиёларидан бири шайх Шамсиддин Кулолни пир тутган. "У (Муҳаммад Тарағай-Н.А.), дейилади, Али Яздийнинг "Зафарнома"сида, - қадрли Шайх Шамсиддин Кулорга (бунда Кулол-Кулор деб берилган-Н.А.) сидқидилдан ихлос қиларди ва унинг шубсрак қабрига (зибрат учун) тез-тез бориб турарди".

1. Ибн Арабшоҳ. Амир Темур тарихи. 1-китоб, 66-69-бетлар.

2. Абдулғозий. Шаҳараи турк-Т., "Чулпон", 1992, 48-бет.

Фарзандидаги ақл - заковат, куч-қувватни сезган Муҳаммад Тарагай унга Ёшлигидан эътибор берди. Уни пири, нақбандлик тарикатининг кўзга қуринган намойндаларидан бири булган Шамсиддин Кулол суҳбатларидан, илмлари, панд-насиҳатларидан баҳраманд қилди. Амир Темурдек буюк инсоннинг дунёга келиши ва жаҳонга ҳукмрон бўлишини Шамсиддин Кулол баҳорат қилди. Ҳатто унга Соҳибқирон исмини ҳам уша улут зот қуйганди. Бу хусусда "Таржимаи хол"да шундай дейилади:

"Мен ёшлик кезларимда отам амир Тарагайдан у курган бир ажиб туш ҳақидаги ҳикоятини эшитган эдим. У айтган эди:

-Бир кун менга уйқумда бир рўё кўриниб, унда менинг ёнимга бир ёш, чиройли, юзидан арабга ухшаш йигит келиб, менга қилич берди. Мен қилични кўлимга олиб, уни ҳавода уйната бошладим. Пулат қиличнинг ялтирашидан жумлаи олам ёришди.

Мен амир Кулолдан бу тушимнинг таъбирини айтишни илтимос қилдим. Амир Кулол "бу тушинг пайгамбарона туш, Аллоҳ сенга бир ўғил беради. У бутун дунёни забт этиб, ҳаммани таслим қилади, дунёни хар хил янгиликлар (бу арда бидъат маъносиди: Бидъат янги пайдо бўлган одат: Динга кейин қўшилган урф-одат), (Навоий асарлари лугати, Т.1972) зулматидан ва адавишлардан халос қилади", деди.

Туш ҳақиқатдан тўғри келди: ўғлим 733 йили Аллоҳ менга сени ато қилди. Акика вақтида сени шайх Шамсуддин ҳузурига олиб бордим. Мен шайхнинг олдида кирганимда у Қуръондан ушбу оятни ўқийётган эди: "Амантум ман фи-с-сама ан Йухифа бикума-л арда фа иза ҳийа Тамуру". Қуръоннинг бу оятида "Тамуру" сўзи булганлиги учун биз сенга Темур исмини бердик"¹.

Тарихий манбаларнинг гувоҳлик беришича, шайх Шамсиддин Кулол билан Амир Темур уртасида Муҳаммад Тарагай ташаббуси билан бошланган учрашувлар унинг ҳаётлигида ҳамма вақт бўлиб турган. У онаси Тегина бегим билан учрашиб сузлашганда Соҳибқироннинг келажаги ҳақида баҳорат қилган. Соҳибқироннинг ўзига хар доим тўғри йул-йўриқ берган. У ислом динига қатъий амал қилиш ва ривожига хиддий эътибор беришни маслаҳат берган улур авлиёлардан ҳисобланади. Буларни Соҳибқирон собитқадамлик билан баҳарит

1. Амир Темур Курагон. Зафар йўли. (Таржимаи хол).-Т., "Нур", 1992 й. 23-бет.

билан бирга унга ҳар доим ишонч, ҳурмат билан караган ва сизқидилдан вэтиқод қилган. Сузимиз қуруқ булмаслиги учун яна "Тариман ҳол"га муурожаат қиламиз. Унда бу хусусда қуйидагиларни ўқишимиз мумкин:

... Унинг (Шамсуддин Кулолнинг-Н.А.) олдига келиб амирнинг уйидаги обруди одамлар орасида утирдим. Амир Кулол дарҳол менга нигоҳ ташлаб ёнида утирганларга, гарчанд мен курунишимдан бечораҳол ва нодонга ухласам ҳам аслида жуда бадавлат эканлигимни айтди. Амир бошини эгиб бир муддат жим қолди. Сўнг бошини кўтарди-да, олдидаги нон ва ҳолвалардан еттита нон билан бир қисм ҳолвани бериб деди:

-Мана шу еттита нонни егин, шунда сен ернинг етти иклимига, бутун дунёга ҳоким буласан.

Мен бу сўзлардан ҳайратландим, утирганлар ҳам ҳайрон бўлишди. Амир Кулолдан олган нонларни отам амир Тарагайга юбордим, лекин у нонларни олмасдан ўзимга қайтариб юборди ва Амир Кулол авлиё, унинг айтганлари албатта амалга ошади, деди...

Бир кун отам амир Тарагай амир Кулолнинг олдига борган эди, у отамга дебди:

-Аллоҳ сенга Темурдек ўғил бергани билан сени муборакбод этамиз.

Кейин у отамга бир ховуч бугдой билан майиз берибди. Отам уларни санаса ҳаммаси уч ўз етмиш дона экан. Амир отамга дебди:

Ана шу сон сенинг авлодларингнинг сонини билдиради.

Авлиё амир Кулол отамга берган донларни ҳам беркитиб қуйди: менинг бойлигим орта борди. Шу воқеаларнинг ҳаммасини онамга айтдим. Онам Аллоҳга шукр этиб, ўзи амир Кулолнинг олдига борди. У онамга айтибди:

-Эй, хотун! Сенинг ўглинг дунёга ҳоким буладур, уч ўз етмиш авлоди қудратли буладур, шундан етмиши подшоҳлик қиладур. Агар у Расулulloҳ шариати бирла иш тутса ва унинг руҳини озурда қилмаса, подшоҳлар кулрок бўлиши ҳам мумкин.

Онам қайтиб келганидан сўнг авлиё амир Кулолдан эшитган барча нарбаларини менга айтиб берди, мен ҳам умр бўйи шариатнинг барча шартларини қатъий бажаришга қарор қилдим... Бир куни мен амир Кулолга садақа қиламан деб йигирма қўйни олиб йўлга чиқдим, лекин йўлда қаттиқ жала қўйиб қолди, мен ҳамма қўйларни йўлда ташлашга мажбур бўлдим ва йўлнинг давомига бир ўзим кетдим.

Мен амир Кулолнинг хузурига икки кундан кейин етдим; лекин, во ажабо, кўбларимни авлаё амир Кулолнинг уйда кўрдим. Бу мўъжиза учун аллоҳга шукр этдим. Амир Кулол менга қараб:

- Бу турк Аллоҳийи¹ бутун ерларига ҳоким бўлади, деди.

Бу сўзлардан сўнг шайх Кулол намоз ўқиди, кейин - яна мени оуқок ҳолим бўлишимга ишонтира бошлади ва бутун кучимни дунёда яслонни тарқатишга сарфлашимни сўрди...¹

Соҳибқироннинг ўз қадэмига мисеб бўлган Унга «Таржиман ҳол»-да яна бир ибратли фикр келтирилади. Бу Амир Темур билан Туғлуқ Темур ўртасидан муносабатининг бузилиши муносабати билан бевосита боғлиқ. Маълумки 1360 йили Чингизийлардан бири ҳоким Туғлуқ Темур Мовароуннаҳрга бостириб келганидан сўнг Соҳибқирон унинг хузурига бориб, унинг ишончига кириб олди ва шу тариқа Кеш ҳокимлигини қўлга киритди. Унга Мовароуннаҳрга ҳоким бўлиш хусусида ёрлик ҳам берилди. Бир йил ўтгандан сўнг у қайтиб келиб, ёрликқа зид равишда мамлакатдаги олий ҳокимликни ўғли Илос Хужага тоширди. Амир Темурни эса лашкарнинг бош амйри этиб тайинлади. У Туғлуқ Темурнинг бу ишидан гоёғ тазабланди, нафратланди. Илвоғар дўшманлар бундан фойдаланиб, икки ўртада қарама-қаршиликни вужудга келтириш билан бирга шу воқеа боис Соҳибқиронни батамом йўқотиш нийига тушдилар ва Туғлуқ Темурнинг Амир Темурни қатл қилиш тўғрисидаги фармонининг қабул қилинишига ҳам эришдилар. Бу фармон уч марта ҳам қандайдир поматум сабаблар билан Соҳибқироннинг қўлига тушди. Амир Темур натижага Самарқандли тарк этишга мажбур бўлади. Шундан сўнг кийин вазиятдан қутилиш ниятида шайх Шамсиддин Кулолга мурожаат қилади. Бу борада «Таржиман ҳол»да шундай дейилади:

«Шу вақтинги ўзида ҳоқон Туғлуқ Темур мени қатл қилиш буйруғи билан яна бир ёрлик юборди. Шу сабабля авлаё амир-Кулол менга тезда Хоразмга кетишга маслаҳат берди. Ҳар доим душманнинг сеп эллай олмай, янаги даражадан ортақ кулларидан чан бериш ва беркининг керак»², - деди.

Хуллас, Мухаммад Тарагай ҳам, Соҳибқирон ҳам шайх Кулолга ҳар доим илос билан қарашган. Мухаммад Тарагай вафотидан олдин (вафоти 1360 йил) ўғли Соҳибқиронга «Агар мен бу фони дунёдан

¹ Амир Темур Куртону Зифир йузи. (Таржиман ҳол), 33-34, 37 бетлар

² Амир Темур Соҳибқирон вафоти вақти (Таржиман ҳол), 21-бет

дунёи боқага ўтсам, пиримнинг оёғи остига куминглар. Негаки одамлар мени босиб ўтиб пиримнинг олдига борсинлар" деб васият қилган эди¹.

Бу васият Соҳибқирон томонидан бажарилган. Тарихий манбалар ва В.В.Бартольднинг "Улугбек ва унинг даври" асарида курсатилишича 1373-1374 йиллари Кешда алоҳида масжид қурдириб, отасининг қабрини кўчиртириб келиб, худди падари бузриқвори айтгандай қилиб, шайх Шамсиддин Кулол қабри енига қумлаган². Шунинг билан бу мақбара Амир Темури учун бир умр зиёратгоҳ бўлиб қолди. Манбалардан маълум бўлганидек, Соҳибқирон ҳарбий юришлардан қайтиш биланоқ отаси ва пири қабрини зиёрат қилар, дуо ўқирди. Мақбара ҳозирги кунда шайх Шамсиддин Кулол номи билан аталади.

Шайх Шамсиддин Кулол Амир Темури ёшлигидан хасур қилиб тарбиялашда, дунёқарашининг шаклланишида катта роль ўйнаган.

Шундай қилиб, Муҳаммад Тарағай ўз фарзандини Шамсиддин Кулол сингари келажакни аниқлаб берадиган, Яратганининг ўзи инъом этган қобилиятига эга бўлган, авлиёнинг, буик инсоннинг суҳбатидан баҳраманд бўлишига жиддий эътибор берди. В.Череванскийнинг "Амир Темури" номи асарига ўқтирилганидек, "Темурининг болалиги мугул ё мусулмон қонунларига дахлдорлигидан қатъий назар, куч-қудрат, маънавий қадриятлар мутлақо ўстун бўлган муҳитда кечди"³.

Темури ёшлигиданноқ ҳарбий уйинлар уйнашни хуш қурган, қиличбозлик, найзабозлик ва ов қилиш билан мунтазам шуғулланган, ўз тенгқурлари билан ҳарбий машқлар ўтказган. "Уруш-уруш" ўйнаган. "Кучада мен болалар билан ўйнардим. Болалар билан уруш-уруш ўйнаб, ўзимни амир этиб тайинлардим-да, уйинни бошқардим ва болаларнинг бир гуруҳини иккинчи гуруҳ билан ўриштиришни машқ қилардим... Ён беш ёшга тулганимда от миниб овчилик қилишни ҳуда севиб қолдим ва бу ишда маҳоратим камолатига етди" - деб хотирлайди узининг "Тархимаи ҳол"ида.

Шарафуддин Али Яздининг "Зафарнома"сида Соҳибқироннинг ёшлик

1. Мурод Мирза Аҳмад қори ўғли. Мангу Обидлар. "Ўлистон", 1992й. 7-8 сонлар. 6-бет.

2. Каранг В.В. Бартольд. Соч. т. 11. ч. 2. С. 41-42.

3. Вл. Череванский. Амир Темури Болалиги. Ўн секин йули. Вафоти. Т. "Бозорчи", 1993, 12-бет.

даври ҳақида ҳуда хозибадор ухшатишлар диққатни тортадиган қилиб берилган. Чунончи унда кўйидагиларни ўқиб мумкин:

"Эмизикли даврини утаб эси кириб қолган Ёшга етганда, унинг яриш-туриши боғларидан салтанат ва жаҳонгирлик бўйи ҳудуди баҳор насими келтираётган райҳонлар атридек тараларди. Сузи ва ишининг қатъийлигидан сарварлигу, қудратлилик нури ҳудуди озор (ойи) (ноябрдек) булуғнинг чакмоғи ўтидек чакнади.

Ўйин бусада иши унинг фақат,

Лекин нияти эди тоҳ-ила тахт.

Буврмоқликка эди у тетик руҳ,

Ёнида болалар бир неча гуруҳ.

Бир бола сипоҳига эди амир,

Бошқаси тайинланган эди вазир.

Чўп ва қамишдан бир одем ясарди,

Ўзи ҳар томонга қараб чопарди.

Фаразда у бажармади фармонни,

Доб, бошда суроққа тутарди уни.

Оз булсада гуноҳи бўлгач аён,

Боғин, чопиб найзага илар шу он.

Кичиклар учун шул эрур, дер қазо,

Катталар сўзидан чиқмасин асло.

Жиддийга ушарди ўйини ўнинг,

Ўйинда банд бахтиёрлиги унинг!

Амир Темурнинг ёшлиги хусусидаги баъзи бир масалаларни сал кейинга қолдирайликда бир масалага тухталайлик. Зикр қилинганлардан кўришиб турибдики, Амир Темурнинг ёшлик успирилик даври айниқса унинг тарбияси ҳақида маълумотлар йўқ ҳисоби. Бунинг боиси айтилди. Амир Темур фаолиятини қоралаш, унинг "босқинчи", "қонхўр", "золим", "талончи", "қаллақесар" лигини қурсатишни ният қилиб қўйган тадқиқотчилар бундан ўзларининг гаразғўйлик мақсадларида фойдаландилар. Уларнинг қўпчилиги ана шу нуктаи назардан айтилганлиги, Амир Темурга нисбаттан бўхтон, тухматдан иборат эканлигини ёқорида келтирилган маълумотлар ҳам тасдиқлайди. Буларнинг бошида Ибн Арабшоҳ туради. Унинг асари Амир Темур ва теурийлар даври, фаолияти, тарихи учун муҳим манба ролини ўйнаши ҳеч шубҳасиз. Шунинг билан бирга ўнинг 12 ёшида Дамашқдан Самарқандга Амир Темур томонидан тутқун сифатида олиб

1. Шарофиддин Али Яздий. Зафарнома. "Шарқ юлдузи", 1992, 5-сон, 179-бет

келинми ҳеч ҳам прагидан чиқмаганлиги баъзи бир маълумотларни гаразгуйлик билан беришга олиб келди. Соҳибқиронни пинҳоний бўлсада ўзининг душмани билди.

"Темур тузуклари"ни француз тилига таржима қилган Л.Лянгле ўзининг "Амир Темур ҳаёти" номли асарида уқтирганидек, "унинг уйинлари гўё жанг майдонларидагидек утарди. Унинг танаси кун сайин мустаҳкамланиб, онги ҳам ниҳоят даражада тараққий этиб борди. Унда муҳим лойиҳалар вужудга кела бошладики, бу дўстларини ниҳоятда ҳаяжонлантиради эди..."¹

Ибн Арабшоҳнинг асарини ўзбек тилига таржима қилган арабшунос олим Убайдулла Уватов шундай ёзади:

"Ибн Арабшоҳнинг илмий жамоатчиликка азалдан маълум бўлган бу тарихий-бадий асари Темурнинг ҳаёти ва фаолияти ҳамда XIV асрнинг охири, XV асрнинг биринчи чорагида содир бўлган воқеаларни ўз ичига олади. Мазкур асар Темур ва унинг сиёсатига танқидий муносабатда ёзилганлиги билан шу хилдаги бошқа манбалардан ҳам алоҳида ажралиб туради. Дарвоқе муаллифнинг шахсий ҳаётига назар ташланса, бу аҳвол босиб муайян даражада равшанлашади. Дастлаб 1401 йилда ун икки ёшли Ибн Арабшоҳ ўз она юрти Дамашқнинг Темур қўшинлари томонидан аёвсиз вайрон қилиниб, харобага айланганлигининг тоҳиди бўлган, сунгра онаси ва биродарлари билан Самарқандга тутқун сифатида зурма-зўраки олиб кетилиши ҳам унинг дилида аламли доғ қолдирган эди.... Уз даврининг ўқимичли ва етук мулоҳозали қилмаси сифатида муаллифнинг ўз қурганлари ва эшитганлари асосида танқидий рўҳда ёзилган ҳамда ўша давр ҳаётининг турли томонларига оид илмий аҳамиятга молик кўпгина фактик маълумотларни жамлаган бу асари, бир томондан Темур шахси ва фаолиятини мадҳияли тарзда ёритган бошқа асарлардан маълум даражада ажралиб турса, иккинчи томондан, унда муаллифнинг шахсий адовати ёки бадий безакка берилиб кетиши тўғрисида баъзан чалқаш фактлар, тахминий талқин қилинган ҳолатларнинг учраши мазкур асарга гоята танқидий ёндашиш зарурлигини тақозо этади"². Асарда келтирилган эпизодларни таҳлил қилиш ва зикр этилганлар билан солиштириш, қиёслаш зарур. Жумладан, Ибн Арабшоҳ асаридаги кўйидаги фикрларга эътиборни қаратайлик.

("Бу шарқу гарбда гулгулани обққа турғазган фасиқлар бошлини,

1. Л. Лянгле, *История Тимура*, Ташкент, 1959, с. 372.

2. У. Уватов, "Амир Темур тарихи", 1-китоб, 9-бет.

дашхоқ оқсоқ Темур қиссасидир".

"(Яна айтишларича), Темур ва унинг отаси ҳайқириқ чўпонлардан булиб, на ақли-ю на дини булмаган авом кишилар тоифасидан эканлар. Яна айтадиларки, у мулозим одамлардан, паст табақа танбалардан булган. ... Яна айтишларича, Темурнинг отаси бениҳоя фақир этикдузу, ўзи эса, пухта ва қескин бир усپирин булган. Лекин (оиладаги) етишмовчилик туфайли у ноҳуш ишлар билан кун кечириб, шу "ўртаниш" сабабидан газабланади ва ич-ичидан куйинади. Кечаларнинг бирида у бир куйни ўтирлади ва уни орқасига унгариб олди. Шунда чўпон камон уқи билан уни елкасидан уриб яралади ва яна бир уқ билан уни сонидан жарҳатлаб, қолдан тойгазди".

"...Зикр қилишларича, Темур фақир ва ожиз булиб, у хаёлий (мавхум) ўлуғворлик ва батамом кашшоқлик бралигида турганида унинг пахталик кийимидан булақ ҳеч нарсаи булмаган..."¹

Арабшоҳ буларни нима мақсадда айтган. Бунга аниқлик киритиш учун қуйидаги фикрларни келтириш етарлидир.

"Яна айтишларича, Темурнинг отаси зикр қилинган султон ҳузурида (Қозоғоннинг набираси амир Хусайн назарда тутилмоқда-Н.А.) юзбоши булиб, ботирлиги ва олийжаноблиги билан ўз тенқурлари ичида машҳур эди. ...Аммо энг туғриси шуки, Темурнинг отаси зикр қилинган Тарагай султон давлатининг арқонларидан бири эди".

"...Кечаларнинг бирида улар (Темур ва унинг шериклари-Н.А.) юриш қилганида очлик қамраб, очликдан ораларида алағга кўтарилган эди. Шунда Темур Сажистон ҳовлиларидан бирига кириб, унда чўпонлардан қай бири ўз отари билан тунаётган эди бир куй орқалаб қочди. Чўпон буни сезиб, куриб қолди ва шу он Темурнинг орқасидан қувлаб унга (камондан) икки уқ узди:уқлардан бири Темурнинг сояига, иккинчиси эса кифтига тегди. У Аллоҳнинг мададида ушбу тўғри зарби билан Темурнинг ярим (танасини) ишдан чиқарди..."²

"Темур саводсиз булиб, ҳеч нарса ўқимас ва ёзмади: араб тилини мутлақо билмасди; форс, турк ва мугул тилларидан узиға яраша биларди"³.

1. Ибн Арабшоҳ. Амир Темур тарихи. 1 китоб. 67, 69, 70, 74 бетлар.

2. Ибн Арабшоҳ. Амир Темур тарихи. 1 китоб. 73-74б.

3. Ибн Арабшоҳ. Амир Темур тарихи. 2 китоб. 70-бет.

Бу маълумотлар зикр этилган "Темур тузуклари", "Таржимаи ҳол" сингари манбалар, тарихий адабиётлар билан солиштирилса, қиёсланса масъала ойдинлашиб, У.Уватов мулоҳазасининг туғрилигига ишонч ҳосил қиласиз. Лекин шунга қарамасдан В.В.Бартольд сингари ҳақон этироф этган шарқшуносларнинг ҳам баъзи ҳолларда Ибн Арабшоҳнинг асоссиз, ҳаёт ҳақиқатига зид маълумотларга асосланганлигини ҳам кўрамир. Чунинчи, В.В.Бартольд "Чингизхон умрининг охиригача мугул тилидан бошқасини билмади. Темур саводсиз қолган ҳолда она тили турк тилидан ташқари форс тилини яхши билар эди"¹ деб ёзади.

В.В.Бартольд сингари шарқшуносларнинг хулосаларига асло қарши бўлиш мумкин эмас эди. Собик Совет империясининг тадқиқотчилари Ибн Арабшоҳ сингари муаррихларнинг ҳаёт ҳақиқатига зид, ҳатто бир-бирини инкор этувчи бундай чалқаш мулоҳазалардан Амир Темур фаолиятини қоралаш, атайлаб уни ёмон отлик қилиш, вртдошларини ундан узоқлаштириш учун тўқилган айбобларни "асослаб кўрсатиш" учун фойдаландилар. Лагажбардорликка берилган маҳалий олимлар уларга кўр-қуруна эргашдилар. Хусусан академик Т.Н.Кори-Ниёзийнинг "Улугбек ва унинг мероси" номли асариди худди шундай йул тутилган. Бу китобда Мирзо Улугбекнинг бобоси Амир Темурнинг ёшлик даври ҳақида "Темур ёшлигида катта қарвон йулларидаги босқинларнинг ташкилотчиси ва иштирокчиси бўлиб танилди"² дейилган.

Бундай ёндашиш ҳатто проф. Г.А.Хидоятловнинг "Менинг жонахон тарихим" номли илмий-оммабоп китобида ҳам учрайди. "Бу қабила (Амир Темур мансуб булган барлос қабиласи назарда тутилмоқда-Н.А.), - дейилади бу китобда, - Мовароуннаҳрга Чингизхон билан бирга келиб, шу ерда сингишиб кетди...У (Амир Темур-Н.А.) уқиб ва ёзини ўрганмаган бўлиб, турк ва форс тилларда гапирарди..."³

Кўриниб турибдики, машҳур шарқшунос В.В.Бартольд ўзининг тадқиқотларида Сохиққироннинг она тили турк тили эканлигига урғу бергани ҳолда, ўзини ўзбек олими деб ҳисоблайдиган Г.А.Хидоятлов Амир Темурнинг она тилисини айтмасдан у "турк ва форс тилларда гапирарди", дейди. Профессорга Темурнинг она тилиси турк тили

1. В. В. Бартольд. Соч. т. 11., ч. 2., с. 9.

2. Т. Н. Кори Ниёзий. Улугбек ва унинг мероси. Т. "Ўзбекистон", 1992, 46 б.

3. Г. А. Хидоятлов. Менинг жонахон тарихим. Т. "Ўқитувчи", 1992, 156, 160 б.

булгандан сунг яна бунга худди башка тилдай ургу беринга нима хожат бор эди?"— деб савол бергинг келади.

Амир Темур таваллуд топган оиланинг кандайлиги, ота-онасининг кимлиги, насл-насаби, унинг ёшлик даври хусусида маълумотлар кам булсада, мустақиллик шарофати билан нашр этилгётган асарлар, турди хилдаги мақолалар Ибн Арабшохнинг хулосаларини унга кўр-курона эргашувчиларнинг Амир Темур ҳақида билдирган мубосабатларининг батамом асоссиз, тарих ҳақиқатига зид, бухтон, тухматдан иборат булиб, марказнинг мустамлакачилик манфаати нуқтаи назаридан фарзгуйлик билан билдирилганлигини курсатади. Буларнинг туғрилигини Амир Темур таваллуд топган оила, ота-онаси, улар мансуб булган насл-насаблар, ёшлик даври хусусида фикрлар билан бирга қуйидагилар ҳам тасдиқлайди. Уз фарзандида табиад инъом этган, 17 ёрда камдан-кам учрайдиган ақл-заковат, истеъдод, қобилиятни кўрган Муҳаммад Тарагайнинг уни саводли, билимли қилиб тарбиялашга эътибор қилмаслиги мумкин эмасди. Бунинг учун оиласида ҳам ва ўзи ҳукмрон булган Кешда ҳам тула шарт-шароит, имконият мавжуд эди. Унинг оиласидаги шарт-шароит, шайх Кулал сянгари уша даврнинг машхур кишилари, авлиёлари билан муносабатлари борасида тухталдик. Яна тарихий Кеш ҳақида. Бу шаҳарнинг уша даврда эгаллаган маъкеи ҳақида Амир Темур ва темурийлар даври учун муҳим илмий қимматга эга булган Али Яздийнинг "Зафарнома"сида шундай дейилади:

"... Баъзи бир тарихий китобларда айтилишича, Кеш шаҳри қадим айёмларда ислоннинг буюк уламолари йигиладиган жой булган. Таниқли муҳаддислардан уч муътабар имон: Абу Муҳаммад Абдаъ ибн Ҳамид ибн Наср ал-Кешӣ, Абдуллоҳ ибн Абдурахмон ад-Дирамий ас-Самарқандий ва Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорий, — Аллоҳ улардан рози бўлсин, — шу дийерга келиб ватан қилган эдилар. Уша даврларда илм аҳли уларнинг билим ва фазилат нурларидан баҳраманд бўлмоқ учун мана шу мубарак шаҳарга чор атрофдан, турли улкалардан йул олардилар. Жумладан, Абу-л Ҳусайн Муслим ибн Ҳаххож ал-Кушарий ан-Нишобурий бу ерга ташриф бурриб, Абдаъ ибн Ҳамид ал-Кешийдан (билим) истеъфода қилган эди. Имомлар ва фозил кишилардан куплари шу ерда ҳам булган эдилар. Уларнинг барчасига ҳам дарс ва ифода утишлари учун жой ажратилганди. Шунинг учун ҳам Кеш шаҳрида "Қуббад ая или ва алабаб" (илму адаб қуббали) деб лақаб берилган!

1. Шарофуддин Али Яздий, Зафарнома, Тошкент йузи, 15 бет.

Бунда Муҳаммад Тарағайнинг саъй ҳаракати, улуши катта бўлганлиги шубҳасиздир. Бундан ташқари Муҳаммад Тарағай оиласи Кеш беги сифатида ҳам нуфузли, бой-бадавлат, мол-мулкка, хатто ҳарбий отрядларга эга бўлган обрўли оилалардан бири эди. Бу ҳам Ибн Арабшоҳ мулоҳазаларининг ҳаёт ҳақиқатига батамом зид эканлигини, билимли, илмли килиш, замонасининг етук кишиси бўлиб тарбиялаш имкониятининг тула мавжудлигини курсатади. Буларни исботлаш учун "Таржимаи ҳол"га муружаат қилийлик. Унда жумладан куйидагиларни ўқиш мумкин:

"Ун олти ёшга тулдим. Отам Тарағай мени масжидга олиб келди ва ота-боболаримиздан қолган одат бўйича аскарларга бошчилик қилиш ҳуқуқи шу кундан менга ўтишини эълон қилди".¹ Шу масжидда намоз тугагач, Муҳаммад Тарағай шундай деган:

"-Мен ким Амирзода амир Тарағай... шуни маълум қиламанким, ўғлим Темур кўлига қилич тутадиган, кўй-кўзи ва ерга эғалик қилса арзигулик ёшга чиқди. Аҳли мумин хабардор бўлсинким, мен ким амир Тарағай, амирзода... ўз мулки- амлоқимнинг борини ўғлимга мерос қолдираман. -Азроил томонидан хонимни оладиган кунга қадар ўғлим менинг иссиқ-совуғимдан хабардор туради. Увбу хойда ҳозир бўлганларга шуни такидлаб кўймоғим хонизки, ўғлим Темур ҳақиқатдан гаройб ва ахойиб инсон бўлиб етишди...."²

"Таржимаи ҳол"да Муҳаммад Тарағайнинг сон саноқсиз моллари, ерлари, яйловлари бўлганлиги, ҳатто ривоятларда айтилганидек, уларни қўриқлаш учун олтин занжирли олтишта ит сақланган.

"...Отам амир Тарағайнинг, -дейилади "Таржимаи ҳол"да, - ҳамда унинг ҳуқмидаги одамларнинг барчасида экинлар мўл ҳосил берди, қорамоллар ҳам кўп туғди. Мен ўз хужалигимни тартибга солишга киришдим. Ҳар ўн кизматкор орасидан каттасини ажратдим, ҳар йигирма беш йилқини бир тудага ва бир ун тудани битта кизматкорга топширдим. Ҳар ўнта туя бидан мингта қўйга қараб туриш учун ҳам бир кизматкорни ажратдим. Бутун мулкни бошқариб боришни эса алоҳида ишончга сазовор бўлган кизматкорга топширдим".

Тарихий манбалар буларнинг тўғрилигини тасдиқлайди. Ривоятлардан бирида Амир Тарағайнинг ҳарбий отрядлари хусусида айтиливича, Амир Тарағай "менинг ўғилларим ҳам улус амирлари

1. Амир Темур Курагон. Зафар йўли. (Таржимаи ҳол), 32-бет.

2. Вл. Черевенский. Амир Темур. Волалиги. Жанговор йули. Вафоти. 34-бет.

булишган, шунинг учун Қозогоғга қарши жанг қилиман", деб майдонга чиқди. Амир қўшини отлик, Амир Тарағай қўшини пиёда эди. Амир Қозогоғ қора от минган, кийими қизил, байроғи оқ эди. Амир Тарағай эса оқ отда, кийими яшил, байроғи ҳам яшил эди. Яна битта ривоятда ҳикоя қилишича, Бухоро ҳокими Боянқулихон Шаҳрисабзга Амир Тарағайга хат билан чолар кўбрик, барлоқлар ва қаррайлардан лашқар туплаб исёнчиларни бостириш учун қашқарга йул олсин, деб амр қилди. Амир Тарағай бу хабарни эшитиб, қилич-қамарини боғлаб, хон амрини баҳаринга отланди, дейилади.

Вл. Череванскийнинг "Амир Тему́р" асили асаида Амир Тарағайнинг ҳукмдорлиги ҳақида мулоҳаза қилилиб, ҳатто Марказий Осиё ҳукмдорларининг барчасида булганидек, ҳарамни ҳам булганини айтади. Амир Тарағай сўласи янаган қўғонча ҳақида асарда мулоҳаза қилилиб, "қўғончада Тарағайнинг ҳарамни ҳам қўйлашган, ҳарам сизир-сузоқ ва сурув-сурув қўғончага айтиб қўйилган чўри ва маҳаллий тожик қизлари ҳисобига тулган эди. Ҳарам қазойикалтрининг гўзаллиги ҳақида ҳеч қандай маълумот йўқ. Фақат чигатой улусига мансуб чўри қизлар орасида Қўғон-Риязанинг урув улкалтриндан келтирилган сутга чайилгидек садаб қўғонли парисифат қизлар, Дажла ва Қўғон булганлардан келтирилган қормағиз парипайқарлар борлигини эслаш кифоя" дейилади.

Тарихий манбаларнинг гувоҳлик берилиши билан минг хуҳрали мадраса ҳам булган. Мадрасаларда таълим-тарбия ҳамма ёқат аҳли, кўрақли имкениятлар яратиб келинган. Ёлдошлар вақф қамқармасидан таъминланганлар. Булар Неш беги Мухаммад Тарағайда, таъбатнинг узи инъом этган қўбийият, истеъод, куч-қудрат, талант, ирода, ҳаракат ва ақл-заковатга эга булган ёш Амир Темурни уқичишли, саводин, биллили қилиб тарбиялаш учун ҳамма шароитлар мавжуд булганлигини кўрсатади. Фарзандида ута чоёб ақл-заковат мавжудлигини сезган Мухаммад Тарағайнинг бу масалага қийдий эътибор қилганлиги аниқ. "Тарихий ҳол" дан Ўсдиқароннинг саводини чиқаришга беш ёшга тулганидан бошлаб қиришилганлиги айтилади. Шундан сўнг у мадрасанинг бошланғич даврида таҳсил олган. Уни муборак ҳақ сафарини ато этган қўчийликнинг ҳурматини қозонган мулла мударрислигидаги мактабга уқийшга берилди. В. Череванскийнинг уқтиришича, "Амир Тарағай шундай пайтларда

устозга айтиш урф тусини олган— "эти сизники— суяги бизники" дейшни унутмайди. Бирок бола илк кунларданок сабоққа булган ихлосининг баландлиги билан тенгқурлари орасида шу кадар ажралиб кўринадикки, унинг боши узра устознинг узун хипчинини сермашга хожат колмайди¹.

Бу фикрнинг асослигини "Таржимаи ҳол" ҳам тасдиқлайди. Жумладан, бу ҳақда унда шундай фикрлар мавжуд.

"Мен етти ёшга тулганимда мени мадрасага топширишди ва кўлимга сўзлар жадвалини тутқазишди: мен уқий бовладим ва эришган муваффақиятларимдан гоят севинчга тулдим.

Мен тужқиз ёшга тулганимда бешвақт намозни ўргандим ва мактабдаги барча укувчиларга бошлик булиб олдим..."²

Булардан шу нарса аён бўлиб турибдики, унинг саводини чиқаришга мадрасага олиб келишдан анча аввал киришилган.

Эрамизнинг 605—617 йилларида Самарқандда булган Хитой элчиси Вей-Незеннинг шохидлик беришича, туркий халкларда ўғил болаларга беш ёшга тулганидан бошлаб савод ва ҳисоб ишлари ўргатилган, йигирма ёшга етганларида савдога халб қилиш учун хорижий мамлакатларга юборилган. Мадрасага келганида сўзлар жадвалининг фарқига бориши, уни уқий бовлаши, укувчиларга бошлик бўлишидан, унга савод ўргатишнинг туркий халклар удими асосида эрта бошлангани аён бўлиб турибди.

Буларнинг ҳаётий эканлигини Шохрух Мирзо ва Ҳусайн Байқаро даврида янаб иход этган Давлатшоҳ Самарқандийнинг "Тазкират-ум шуаро" номли тарихий асари ҳам тасдиқлайди. Унда жумладан қуйидагиларни ўқиш мумкин:

"Дейдиларки, Соҳибқирон етти ёшлигида отаси билан бир қариндошиникига борди. Ул киши бадавлат, нуфузли киши эди ва форовонлик билан кун кечирарди. (Унинг) етмишта турк ва ҳинд қули бор эдики, унинг молларини шундан билса буларди. Уша киши Соҳибқироннинг отасига шикоят қилди:

"Худо менга моду давлат берди, лекин уни сақлашга (тамоман) ожизман. Қулларимиз сабри тоқатли эмаслар, фарзандларим (еса) салохиятсиз. Шу сабабдан моду дунёга нуқсон етмаса, деб кўрқаман". Соҳибқирон ганга араладади ва деди: "Эй, ота,

1. Уша асар. 24-бет.

2. Амир Темури Зафарийули. (Таржимаи ҳол) .31-Бет.

фарзандларингга молларингдан бўлиб бер ва ундан сунг уларни уз молу мулкига дохил қилгинким, (улар) уз-узи билан овора бўлсин. (Сўнг) турк қулларни ҳинд қулларнинг тепасига қуйгинки, ҳиндларни уз амри фармонига буйсундирсинлар. (Кейин) ҳар уч қулни улардан ақллироқ бир қулнинг ихтиёриги топшир. (Сўнг) улардан ҳар бирини еттигадан қулнинг амири қил. (Кейин) етмиш қулга бош бўлган ана шу еттига қулни бир-бирининг таъзим ва ташрифига буюр. Уларни куздан қочирма, (чунки) бир-бирлари билан кўп суҳбатлашадилар". Уша киши дарҳол Амир Тарағайга деди: "...сенинг бу фарзандинг жаҳонга подшоҳ бўлади, чунки буни (унинг) шу гапларидан фахмлаб турибман..." (Сўнг) сиёҳдон, қадам ҳозирлади ва ўша мажлисда Соҳибқирондан хат (ёздириб) олдки, (бунда) "унинг давлат қуши иқбол майдонини уз қаноти остига олгач, бирор киши ўша киши, унинг фарзандлари, зурриёти ва яқинларидан хироҳ олмасин; уларнинг у гуноҳларидан утсинлар; унинг қавми тархон қилинсин. Ул қавми то шу замонгача Туркистон диёрида тархондирлар"¹.

Мадрасанинг дастлабки даврида таҳсил олганлар ҳожи домла раҳбарлигида Қуръони каримни қўнт билан ўрганиб, тулиқ ушлаштириб олганлар. Мадрасада таҳсил олаётганлардан Амир Темур ўта тиришқоқлиги, қобилиятининг кучли эканлиги, дарсларни қўнт билан бекаму куст ушлаштириб бориши ва ниҳоят тартиб интизомининг кучлилиги билан кескин ажралиб турган. У мадрасада таҳсил олаётганлар орасида билими, қобилияти, тиришқоқлиги, ҳаракати, тартиб интизомида бошқалардан туодан ажралиб туриши туфайли тенгқурларига бошлиқ бўлган Эди Темур ёш булишига қарамай унга савол бериш ҳуқуқи берилганди. Бу имтиёздан у тула фойдаланар, саволларининг чуқурлиги, мазмундорлиги билан кўпинча суҳбатдошларининг ақлини лол қолдирарди. Бу борада В. Череванский асарига эътиборли мисол келтирилган: "Унинг, - дейлади асарда, - саволига жавобан ҳожи домла Пайғамбарда анча ёшлиқ чоғлариданроқ жанговарлик қобилияти булганини қисқа қилди. Ҳар қалай, жаноб олти ёшлигида ханг пайтларида қамон найзаларни йиғиб-териб амакиларига узатиб турган. Пайғамбарнинг руҳан пўталигини ифодаламоқ учун ҳожи домла исломга қарши бош кўтарган кимсаларнинг Пайғамбарни йулдан оздиришга ҳарчанд уринганларини

1. Б. Аҳмедов. Давлатдош Самарқандий. Т. "Фан", 1987, 48-49-бетлар.

айтиб берар эди..."¹

Хуллас, Амир Темур мадрасанинг бошлангич даврида Куръони каримни пухта ушлаштирди. Буни англаган юртдошлари Темур сиймосида буюк ислом ҳомийси, дин пешвоси, алломаси етишиб келаётганини кўрди. Ҳатто ҳожи домла Темурнинг Куръонни кироат қилишдан хайратланганди. Темур томонидан бу муқаддас китоб илк бор ўрганилганда Муҳаммад Тарагай мадраса атрофидаги мусулмонларга зиёфат беради. Мана шунда Темур Куръондан бир неча сураларни қонун-қондалари билан келтириб қойил мақом билан қироатда уқийди. Зиёфатда қатнашганлар унинг истеъдодига таҳсинлар уқийдилар ва унга белбоғ, салла, тўн, ҳатто қуролсоз фериза дастали шамшир тўхфа қилишганлар. Тарихий манбаларнинг гувоҳлик беришича, Амир Темур мадрасанинг бошлангич даврини муваффақиятли яқунлаш билан бирга, ўқишни яна давом эттирган. Олий мадрасада ҳам таҳсил олган. Бунда мадрасалардаги барча билимлар манбаи Куръонни янада чуқурроқ, атрофлича ўрганиш билан бирга, уқиш кенг кўламда бўлган. В.Череванскийнинг асарига уқтирилганидек, "Темур шу ерда курраи замин айланаси етти иқлим ва етти осмондан иборат эканидан хабар топди. Биринчиси – зумрад, иккинчиси – қумуш, учинчиси – марварид, кейингилари – ёқут, олтин, ... ва ниҳоят нур таратиб турган бир текис заъфаронлик. Мадрасада Амир Темур ислом таълимотининг тўрт манбаи ҳақида тушунча олди..."

Олий маъҳадда уламои фозиллар боланинг истеъдодига тан бардилар. Темур бу ерда унча-бунча талабалар узоқ уйга чумиб муҳокама қиладиган масалаларни бир зумда ечимини топар эди..."²

Амир Темурнинг мадрасада таҳсил олганлиги хусусида яна бир мисол маъхуд. У бу ҳақда ўзининг "Таржимаи ҳол"ида шундай ёзади: "Мен билан мадрасада бирга ўқиган ёш йигитлардан қирқ кишини тўплаб маслаҳатлашдим...". Амир Темур ёшлигида "ҳарбий машқлар ўтказган, уруш-уруш ўйнаган". Амир Хожа Сайфуддин, Умар Аббос, Жоку Барлос, Идҳки Темур, Сулаймоншоҳ, амир Майд Арлот ва бошқалар Амир Темурнинг мадрасада тенгқурлари бўлган. Бу хусусда

1. В. Череванский, Амир Темур, Болалиги, Ханговор йули, Вафоти, 29-бет.

2. в. Череванский, Амир Темур, Болалиги, Ханговор йули, Вафоти, 31-бет.

салбий бўлса ҳам Ибн Арабшоҳ асариди ҳам маълумот мавжуд¹. Соҳибқироннинг бу тенгқурлари ўз навбатида ваздалари асосида Амир Темурга ҳокимиятни олиш, уни мустақкамлаш, қудратли марказлашган давлатни ташкил топтириш ва бу давлатнинг шон-шухратини жаҳон миқёсига чиқаришга ўзларининг ҳиссаларини қўшиб, иززат-ҳурматга эга бўлдилар.

Шундай қилиб, Амир Темур мадрасанин^г ҳар икки босқичини муваффақиятли тамомлаган. Буларга Ўзбекистон мустақиллиги шарофати билан Амир Темур ва теурийлар даври, фаслияти, тарихи буйча чоп этилган асарлар аниқлик киритмоқдалар. Бу давр буйича хорих кутуохоналарда сақланаётган қўлёмаларни, нашр этилган адабиётларни узбек тилига таржима эттириш ҳеч ибтасносиз қимматли материаллар беради. Бу илмий изланишларни қўнт билан давом эттиришни ва ниҳоят Соҳибқирон ертдошларига етказишни тақоза этади.

Умуман Амир Темур хусусида у ёки бу адабиётларда билдирилган мулоҳазаларни "Темур тузуклари", "Тарғимзи ҳол" ва бу давр учун муҳум аҳамиятга эга бўлган манбалар, тарихий воқеаларга солиштириш, уларни бир-бирига киёслаш, таққослаш ва бу борада холисона фикр билдиришнинг асосий мезонидир. Амир Темурнинг саводи масаласида ҳам худди шундай ёндошиқ зарур. Шундай қилганда Соҳибқироннинг саводчилиги, ойлими ута оқори дарамада бўлганлиги аён бўлади. Амир Темурнинг барча фаслиятларида бунга етарлича маълумотлар мавжуд. Чунинчи, Амир Темур бирон мамлакатга яриш қилиш арафасида тирик гувоҳлардан танқари уша мамлакатнинг иштимой, сиёсий аҳвалини маълум ёзма манбалардан шахсан ўрганиб фойдалаганлиги, ҳар хил маълумотларни турли хил ҳужжатларни ўши ўрганиб ўзича худоса чиқарганлиги аниқдир. Жумладан, Чингизийларнинг "Ясоқ" ("Сокровенное сказание") ва "Мангу ёрингит сингари давлат аҳамиятига эга бўлган китоблари шулар жумласидандир. Шу билан бирга Амир Темур чет эл элчиларини кўплаб қабул қилиб, суҳбатлашиб, уларнинг айримларига шахсий хатлар бериб, ҳукмдорларига етказишларини сураганларни аниқ. У ўтмиш тарихий воқеаларини, подвоҳлар сулоларини, ҳатто диний афсоналарни ҳам яхши билган. Бунга кўна тарих шўҳид. Бу ўринда Ибн Арабшоҳнинг бир оўзини келтириш ўринлидир:

1. Қеранг. Ибн Арабшоҳ. Амир Темур тарихи. 1-китоб, 89-бет.

"Темур- дейилади унинг асарида,- тарих (китоб)лари, худонинг раҳмати ва саломи бўлғир анбиёлар қиссаларини, подшоҳлар сийратлари ва утган салафлар ҳақида ҳикояларни доимо - сафарда ҳам, хадарда ҳам- ўқитиб, кунт билан тинглар эди. Буларнинг ҳаммаси форс тилида эди. Ушбу ҳикояларнинг қайта такрорланиб ўқилиши, улар нағмаларининг унинг қулоғига муттасил чалиниши натижасида Темур у ҳикоятлар хилофини қўлига олиб, батамом ўзлаштириб гуё ўз мулки мисоли қилиб олган эди. Бу шу даражага бориб етгандики, агар ўқиётган киши бирор хатога йўл қўйса, Темур унинг хатосини тузатиб, саволга солар эди..."¹

Келтирилган мисоллардан собиқ Совет империяси даврида "Темур тузуклари", "Таржимаи ҳол" сингари қомусий манбаларни, бошқа тарихий асарларни ўзбек тилида нашр эттирилмаганлигининг сабаби янада ошқор бўлмоқда. Алихон Тура Соғундий таржима қилган "Темур тузуклари"ни "Гудистон" журналида 1967 йилда берила бошлаганида ниҳоятсига етказилмай, ҳар хил сабаблар билан тўхтатилиб қўйилди. Унинг бош муҳаррири таниқли ёзувчи Иброҳим Раҳим ўз вазифасидан четлаштирилди. Алихон Тура Соғундийнинг вафотидан сўнг яқинда "Ўзбегим" деб номланган махмуада чоп этилган "Олтин китоб ҳимояга муҳтоҳ эмас, аммо..." деб деб аталган мақоласида ўқтирилганидек бошқа жумҳурият матбуотларида мақолалар эълон қилиниб, "Темур тузуклари"га устакорлик билан ҳужум ташкил қилинди.²

Буларнинг барчаси беиззга ташкил қилинмаганлиги, ўша гаразғўйлик билан Амир Темурга қўйилган айбларнинг бўҳтон, тўҳматдан иборат эканлиги билиниб қолмаслиги учун ўйлаб қилинганлиги маълум бўлди. "Темур тузуклари", "Таржимаи ҳол"ни ўқиган ҳар бир киши бунга ишонч ҳосил қилади. Жумладан, уларда Амир Темурнинг хат ёзгани, келган хатларни ўқиганлиги ўша қомусий асарларда қайд этилганидек, Амир Темур Амир Ҳусайнга туркийча битилган ушбу байтни битиб вборганлиги ҳам қайд этилган: Ёрга еткур сабо, ким макр қилинмидир манга, Қилди эрса кимга макрин, қайтадур бир кун анга.

1. Ибн Арабшоҳ, Амир Темур тарихи. 2-китоб, 70-бет.

2. Алихон Тура Соғундий, Олтин китоб ҳимояга муҳтоҳ эмас. "Ўзбегим", "Звезда востока" журнали кутубхонаси, "Ватан" серияси, Т. 1992й. 225-232-бетлар.

Ўзбек шеърятининг султони Алишер Навоий ўзининг "Мажлисуна-нафоис" ("Нафис мажлислар") асариде Темур ҳақида баён этган ушбу фикрлари ҳам унинг ўта саводли бўлганлигини курсатади.

"Темур Курагон... агарчи назм айтмоққа илтифот қилмайдулар, аммо назм ва насрини андоқ хўб маҳал ва мавқеда уқубдуларким, анинг бир байт ўқуғони минг яхши байт айтқонча бор. Табаррук ҳосиятидинким, ул ҳазратнинг муборак исми бу мухтасарда булғай ва ул латоифидин бири била ихтисор қилур"¹.

Хуллас, буларнинг ҳаммаси ҳали етарли бўлмасада Амир Темурнинг ёшлигидан ўқинишли, билимли, одобли қилиб тарбияланганлигидан, жаҳоний билимга эга бўлганлигидан далолат беради. Амир Темурнинг бутун ер юзи эътироф этган жаҳоний салтанати унинг ёшлигидан олган жаҳоний билимларининг натижаси эди.

1. Алишер Навоий. Мажлисуна-нафоис. Асарлар, 15 томлик, 12-бет.

III-МАБРУЗА

АМИР ТЕМУР ЯККА ХУКМРОНЛИГИНИНГ ҲАҚИҚАТИ

Режа:

1. Амир Темурда ҳокимиятни эгаллаш учун қизиқишнинг пайдо бўлиши.
2. Ҳокимият учун ҳаракатнинг бошланиши ва Амир Темур якка ҳукмронлигининг ўрнатилиши.

Амир Темурда ҳокимият, ҳукмронлик, тахтни эгаллаш истаги жуда ёшлигидан пайдо бўлган. Бунда зикр қилинганидан аён бўлганидек, Амир Темурда жаҳонгирликни илк бор иллаган шайх Шасиддин Кулол, Мовароуннаҳр ҳукмдори амир Қозоғон билан Муҳаммад Тарагай, Тегина бегим Моҳ учрашувлари, уларнинг бу масалани очиқчасига айтишлари, ота-онасининг кукайида илк бор сезилгани аниқ. Булар ёш Соҳибқиронга куч бағишлаган, ҳокимият учун курашга қизиқиш уйғотган. У ўзининг қирққа яқин тенгқурлари, биринчи навбатда Аббос, Жаҳонгир, Қомори, Сулаймоншоҳ, Идуки Темур, Жоку бардос, амир Сайфуддин сингарилар билан ёшлиқдан ҳарбий машқлар ўтказган, ўзаро уруш ўйнаганларда "амирлик" қилган дўстларига бувиси фикри асосида "мен ҳокимиятга талабгорман ва дунё подшоҳларини ҳалокат бўлоқларига келтирувчиман", деяр эди¹. Ўзбек халқи бола бошидан деб беҳиз айтмади. Туркий халқлар қадимда болаларига жуда ёшлигидан тарбия беришган, уларни саводли, билимли қилиб вояга етказганлар. Махсус давра суҳбатларида қатнаштирганлар, Буни биргина Амир Темурнинг шахси ҳам тўла исботлайди.

Амир Темур ёшлигиданоқ ҳар бир масала юзасидан тўғри хулоса чиқариш, мулоҳаза притиш борасида ўз тенгқурларига нисбатан анча қобилиятли бўлиб борди. "Ун икки ёшга тулганимда, - дейди у "Таржимаи ҳол"ида, - болаларча ўйинлардан орланадиган бўлдим ва вақтимни ўзимга тенгқур ўспиринлар билан ўтказишга ҳаракат қилдим"².

Манбаларда келтирилишича, у тенгқурлари билан ҳарбий машқлар ўтказиш, уруш-уруш ўйинларини тез-тез ташкил қилиш билан бирга, ёшлигидан майда феодал давлатлар, беклар, амирлар ўрталарида тез-тез бўлиб турадиган урушларни кўрган, гувоҳи бўлган, уларнинг

1. Ибн Арабшоҳ. Амир Темур тарихи. 1-китоб, 69-бет.

2. Амир Темур Курагон. Зафар Аўли. (Таржимаи ҳол). 31-бет.

айримларида иштирок ҳам этган. В.В.Бартольднинг эътироф этишича, 1360-1370 йилларда Амир Темур ҳарбий машқларда мунтазам қатнашган. Узига кўпроқ ўзи мансуб бўлган барлос қабилаларидан ҳамроҳлар туплаган. Буларни Амир Тарағай куриб, унда баҳодирона жанговарлик борлигини сезиб ҳурсанд бўлган. Шу босиш у фарзандининг ақл заковати ўта юқори эканлиги, қобилиятлилигини сезиб, унга тобора маъсулиятли вазифаларни топшира борган.

И.Иванининг "Икки буюк саркарда: Чингизхон ва Амир Темур" номли асариде қайд этилганидек, "Темур ун икки ёшидан отаси билан жангларда қатнаша бошлаган, турли жанговар машқлар билан шугулланиш натижасида катта малака орттирган, мисли курилмаган кучли жангчи бўлиб етишган эди."

Булар Соҳибқироннинг ҳокимият учун ҳаракатининг бошланишида сезиларли таъсир курсатган. Ана шу асосда ўз тенгқурлари билан аскарлар сонини кўпайтириб, кучайтириб, баъзи бир ҳукмдорларга қарши ҳаракат қилишни ҳам режалаштирди. Ҳ.Вамбёрийнинг шохидлик беришича у йигирма ёшга тулганида балогатга етгани аломати сифатида отаси унга махсус жой-кент ажратган. Бу фикрни ўзбек шарқшуноси Ашраф Аҳмедов ҳам ўзининг "Амир Темур ҳақида ҳақиқат" номли илмий ишида тасдиқлайди. Ҳар иккаласининг эътироф этишича, Мухаммад Тарағай фарзандини 758 (1356) йили ҳарбий ва жанг қилиш дарслари билан таништириш учун амир Қозоғоннинг олдига олиб бориб, унинг суҳбатидан баҳраманд қилган. Амир Қозоғон ҳам ноёб ақл заковат, истеъдодга эга бўлганлиги учун ҳам Амир Темур билан суҳбатда жанговарлик қобилиятини сўзаси ва парлоқ келажagini пайқай олган.

Шунинг учун, амир Қозоғон Амир Темурни ўз ҳокимиятига яқинлаштириш, невараси амир Хусайнга дўстлаштириш тадбирларини кўради. Шу уринда шарқшунос Ашраф Аҳмедовнинг ҳақиқатга яқин мулоҳазасини келтириш уринлидир. У манбалар асосида Амир Темурнинг амир Қозоғон ҳокимиятига қарши режасининг мавжудлигини уқтиради. Бў "Темур тузуклари"да ҳам, "Тархимаи ҳол"да ҳам мавжуд. Амир Қозоғон Соҳибқиронни яқинлаштириш, невараси билан дўстлаштириш тадбирини кўрганда ана шу эътиборга олинган бўлиши эҳтимолдан ҳоли эмас. Қозоғоннинг бу ҳаракатлари ўз ҳокимиятини

1. И.Иванин. Икки буюк саркарда: Чингизхон ва Амир Темур. Т. "Фан", 1994й, 118-бет.

мустаҳкамлашга қаратилган эди. Унинг тадбиркорлиги туфайли В. В. Бартольднинг фикрича у ўзининг Мовароуннаҳрдаги ҳукмронлигида қарийб йигирма йил асоийшталикни таъминлади.

Амир Қозогон ана шуларни уйлаб ўзининг суужли невараси Улжой Туркон огани бериб невара кўёв қилиб олмоқчи, ана шу йул билан қариндошлик ривталарини ўрнатмоқчи бўлди. Қозогоннинг бу режаларини сезган невараси амир Ҳусайн Амир Темурни улуснинг энг бообру зотлари бўлмиш хонлар таклиф қилинадиган бош лочин овига марҳамат қилишини сўраган эди. Афтидан тенгдоши ва мадраса сабоқдоши бўлган амир Ҳусайн гап орасида, шикорга Улжой ҳам борур" деб кистириб ўтади. "Унга мэн сиз ҳақингизда кўп гапириб берганман. Бордиш, шикорда йўлбарс отгудай бўлсангиз, унинг териси Улжой учун поёндоз булғай".

Соҳибқиронга Улжой жуда ёқди. У ҳақиқатдан ҳам ўта сарвиқомат, нозанин, латофатда тенги йуқ эди. Бу хусусда В. Череванский:

"Қиз шу қадар кузга яқин ва назокатлилиги, тим қора сочлари ва утли боқишлари билангина эмас, балки ботинан бениҳоя бақувватлиги билан жозибали кўринар эди. Унинг бобоси ўзини қуршаб олган кишиларнинг дуст ёки душман эканлигини фаркламай яшаган, шу боис қиз хушёрликни бой бермаслик мақсадида муттасил душман жангга ҳозирлик кўраётгандек ўсиб улғайганди. Шикор чогидаги илк учрашувларида, кейинроқ сарой хиёбонларида ўзма-ўз келишларда Темур қизнинг феълидаги қатъийлик, жонсарақлик аломатларини курди. Қизнинг йигитга қадалган нигоҳларида мутелик ё бўлмаса тортинчоқлик эмас, балки мудом бу муттасил голиблик балкиб турган ички куч, журъат, жасоратни кўриш мумкин эди. Унинг эғнидаги калта камзулчасининг ҳар бир бурмаси – у вақтдаги ўрта Осийлик аёллар ҳозирдаги сингари қоп-қанорга ўхшаш куйлак киймаганлар- қизнинг ҳаётда дуч келган хоҳ ширин, хоҳ аччиқ қисматини яқин киши билан баҳам куришидан далолат бериб турарди."¹– дейди.

Булардан кўриниб турибдики, Амир Темурни кутиб олиш, Қозогон сарёида бўлиш, шикорнинг ташкил қилиниши сингарилар икки ўртада қариндошлик ривталарини ўрнатив; ана шу асосда Соҳибқиронни

1. В. Череванский. Амир Темур. Болванги. Жанговор Аўли. Вафоти. 24-бет.

ҳокимиятга яшилштириш учун қилинаётганлиги куришиб турибди. Бунинг устига азиятнинг узгариб қолишини ҳам Қозогон сезаётган бўлиши эҳтимолдан ҳоли эмас. Чунки оқим шунга олиб келаётганди. Амир Темур билан уртасидаги маносаббат ҳақида шунини айтиш мумкинки, улар бир-бирига ёқишди. Буни айтишса, Ўлжонинг бобоси жуда-жуда хоҳлар эди. "Бу йигит, — деб Ёзади рус шарқшуноси Д. Н. Логофет, — амирга шунчалик ёқдики, кўп ўтмай амир неварасини тўй қилиб берди. Уни мингбоши қилиб тайинлаб, ўзи билан Хуросон юришига олиб кетди. Бу юришда еш саркарданинг ҳарбий қобилияти тўла очилди."¹

Никоҳ маросими ҳамма расм-русмлар асосида ўтади. Улардан Султон Бахт бегим тугилади. Амир Темур билан Ўлжой уртасида никоҳнинг амалга ошиши Қозогон кутган натижани берди. Улар бир-бирларини севишиб, ҳар доим бир-бирларига ҳамдод бўлишди. Ўлжой ога Соҳибқироннинг барча иссиқ-совуқ, қайгулик ва қоронғу кунларида ҳам у билан бирга бўлди.

Шу тариқа Амир Темур амир Қозогоннинг энг ишончли одамларидан бири бўлиб қолди. Уни бир неча суъиқасдлардан қутқарди. Шу боисдан ҳам амир Қозогон унга Шибиргон шаҳрини инъом этди. Инъом этилган шаҳарда Соҳибқироннинг ҳукмронлиги қанча вақт давом этгани, қандай кечгани ҳақида маълумотлар йўқ. Амир Темур Қозогоннинг ишончидан фойдаланиб ўзидан кейин Моваруннаҳр амирлигига васиятнома хат ёздириб олди. Амир Қозогон ҳукмронлиги даврида нисбатан осайишталик бўлсада ўзаро келишмовчиликлар пинҳоний тарзда давом этиб келди.

Ўзаро курашлар, низолар, ҳукмронлик учун ҳаракатлар Қозогон ҳукмронлигининг ўта ночорлигини кўрсатди. Кўп ўтмай Боянқули билан Туглиқ Темур 1368 йили Қозогон ҳукмронлигига чек қўйди. Уни дафн этилиш маросимини ҳамма расм-русмлар асосида Амир Темур томонидан амалга оширилганлиги тарихий манбалардан аён. Бу ҳам амир Қозогон ишончига, севиқли Ўлжой ҳурматига содиқлик, ҳақиқий инсонгарчилик намунаси эди. Амир Қозогон ўрнига унинг ўғли Абдулла утирди. Кўп ўтмай унинг ҳукмронлиги ҳам бартараф этилиб, тахтга Ясур Темурхонинг ўғли Темуршоҳ ўлгонни чиқардилар.

Қозогоннинг васияти асосида Моваруннаҳрга Амир Темур ҳукмрон бўлиши керак эди. Бунга ўзаро низо, келишмовчиликлар, тахт учун курашлар йўл бермади. Буни амалга ошириш учун

1. Д. Н. Логофет. Бухоро тоғлири ва текиоликларида. "Сомон йули", 72 б.

душманлар билан шиддатли кураш олиб бориш ва Новароуннаҳр ҳукмдори Туглуқ Темурдан ёрлик олишни тақозо этарди.

Бу даврда Новароуннаҳрда мавжуд бўлган анархия, бов-бошдоқлик, узаро курашлардан меҳнаткаш омма ниҳоят даражада озоб чекаётган эди. Узаро урушлар, амирлар, беклар ўртасидаги курашлар туфайли ҳукмронликнинг ҳам тинқаси қуриган эди. Уларнинг ҳар бири ҳоким бўлиш учун кечаю-кундуз пайт пойлаб урушишар, пайтини топиб бир-бирини бартараф этар эди. Амир Темур тарқоқ феодал давлатлар, амирлар, беклар ўртасида булиб турган тинимсиз уруш-ханжаллар, бир-бирини улдириш туфайли уз Ватани, меҳнаткаш оммасининг бундан озоб чекаётганини, бунинг устига мўгул босқинчиларининг қурсатаётган сон-саноксиз, таърифсиз кулфатларини қуриб уз Ватанига, хафокаш халқига бефарқ қараб тура олмади. Уз халқини бу азоб-уқубатлардан, кулфатлардан қутқариш йўлларини қидирди.

Худди мана шундай паракандалик авжга чиққанда Туглуқ Темур Новароуннаҳрда босқинчилик, талончилик яриши бошлади. Бу даврда Новароуннаҳрда вазият, аҳвол, ҳукмронлик, кучлар нисбати қандай эди? Бу хусусда тўлиқ ва аниқ тасаввурга эга бўлиш учун академик Бўрибой Аҳмедовнинг асарларига мурожаат қилишга тўғри келади. "У (Туглуқ Темур — Н.А.) деб ёзади В.Аҳмедов, — 1360 йил февраль ойининг ўрталарида санокқа ситмайдиған лашкар билан Новароуннаҳрда бостириб кирди. Сайрам мўгулда қаршилик кўрсатмай таслим бўлди, Туркистоннинг катта йул устида хойлашган ваҳар ва қишлоқлари ҳам душманга бов эғидга мажбур бўлди. Бир ой утар-ўтмас Туглуқ Темурхон қўшини билан Сирдарёнинг ўнг соҳилида пайдо бўлди. Мўгуллар бахтиги қарши, дарёнинг сул тарафидаги ерларда ҳам деярли қаршиликка дучор бўлишмади. Ўзини ҳокими мутлақ деб эълон қилиб, халқнинг нонини еб, отини миниб юрган улус беклари бир ёқадан бов чиқариб ва умумий душманга қарши кураш учун бирлашиб, эл-ўртни муҳофаза қилмадилар, қилолмасдилар ҳам. Чунки бир-бирининг устига уздуқсиз босқин қилавериб, өз кўрмас бўлиб кетган эдилар улар. Уша беклардан айримлари бўлса мўгул босқини "худонинг етказган неъмат", деб исботладилар ва мўгулларнинг қўли билан уз рақибини маҳв этмоқ ниятида бўлдилар. Ана шундай беклардан... Хўжаңд вилоятининг ҳокими Боязид Жалоир мўгул лашкарининг мангудоси (илғор қисми) узокдан кўриниши биланок ўз қавмини олиб душман тарафга ўтиб кетди ва рақибни Ҳожи

Бардосни бир ёқлик қилиш ниятида мугулни Нафас (Қарши) билан Кен (Шаҳрисабз) устига етаклади. Бекларнинг бир қисми; масалан, Ҳожи Бардосга ухшаганлар, бундан ҳам баттар иш қилдилар. Улар эл-юртини уз ҳолиги ташлаб, Амударёнинг нариги тарафига кочиб кетдилар."

Булардан аён бўлиб турганидек, Мовароуннаҳр фуқароларининг аҳволи ута аянчли эди. Аҳолисининг бундай аҳволини курган Амир Темур фуқароларнинг мана шу азоб-уқубатларининг гувоҳи бўлиб, "башлиқсиз мамлакат ҳони суғириб олдинга танага ухшайди. Жонсиз тана унинг ҳалокати билан баровардир", деган хулосага келди. Уз она замин аҳолисини мана шу аянчли мураккаб шароитдан чиқаришга шиддат билан киришиб, юртбошимиз И.Каримовнийг сузлари билан айтганда Амир Темур "уз олдиға она юртини мугул босқинчиларидан озод қилиш мақсадини қуйди."¹

Ана шу мақсадни амалга ошириш учун машҳур Шайх, узлуг Шайхула исомл Зайниддин Абу Бакр Тайрободийга хат йуллаб, бу хусусда қандай йул тутишлиги тугриқда масъаҳат сурайди. Шайх Тайрободий жавоб қилиб, "...одамлар тангрининг қонига қочсинлар" дебдилар. Шунга ухшаш сен ҳам ҳозир Туглуқ Темурхоннинг олдиғи қочғил ва қулидаги уқ-ёйни тортиб олғил."² деб жавоб берди. Бу Амир Темурнинг кунглини кутаради, унга куч-қувват бағишлади ва уни Туглуқ хоқон олдиға боркишга, хизматиға киришга чорлади. Бу хусусда Соҳибқирон Қуръоня қаримни очиб фол ҳам курган эдики, фоли унга йул очиқ эканлиғини курсатди.

Амир Темур отаси Муҳаммад Тарағайнинг вафоти (1360) тугайли дастлабки ёрлик талаби асосида Туглуқ Темур ҳузурига теада бора олмади. Кейин у яна иккита ёрлик борди. Соҳибқирон қарамотидаги одамлар Туглуқ хоқон ҳузурига боркиш ва унинг хизматиға киришга қарши чиқдилар. Соҳибқирон айни бир пайтда Туглуқ Темурга қарши чиқиш фойдасиз эканлиғини, жанг қилиб бўлмаслиғини тушунтирди. Шу вақт Туглуқ Темурнинг аскарлари Ҳожи Муҳаммадшоҳ башчилиғида келаётганлиги ҳақида хабар келди. Ҳар томонга чопарлар борилиб қимматбахо савға-саломлар йигдирилди. Шундан сўнг Соҳибқирон

1. "Ўзбекистон овози", 1993, 1 сентябрь.

2. Темур тузуқлари. 17-бет.

Ҳожи Муҳаммадшоҳни учратиб, узининг Туглуқ Темур хизматига шошилаётганлигини билдириб, унга инъомлар бериб, халқни талон-тароҳ қилмасликка кўндирди. Иккинчи кун йўл юргандан сунг Туглуқ Темур кўшнлари илғор гуруҳларини учрата бошлади ва амирлар бошлиғи Мир-Кичибекка учрашиб, унга бой инъомлар бериб, ундан Туглуқ Темурга хат ёздириб олди, бу хатда Туглуқ хоқондан Амир Темурга раҳмдил бўлиш сўралган эди.

Шу тариқа Соҳибқирон совға-саломларининг чуғи ҳам тобора камайиб борди. Темурни хоқон ҳуда мамнуният билан кутиб олди. Шунда Соҳибқирон хушмуомалалик билан хоқонга учрашиб шундай деб муносабат қилди:

"Ҳоҳлар: шoҳи, совғаларимнинг ихчамлиги учун афу этгайсиз... Сиз учун атайлаб келтириляётган энг асл совғаларни ўзингизга тегишли саркарлар тортиб олдилар. Ўзингизда ажойиб отларнинг санoғи булмаса-да, жонимизни хавф остига қўйиш эвазига булса-да, манави отларни, ҳаётимизнинг рўзал малойикалари булмиш қизалоқларни, музаффариятли юришларингизда оёгингиз остига поёндоз бўлғай деган умидда ушбу гиламларни сақлаб қолдим. Хоқоним, ҳомадонимизга устма-уст ут балоси ёпишаверганидан аҳволимиз танг, ўзингиз етиб келмагунингизга қадар бу ўтни учирайдиганлар топилмади".

Амир Темурнинг самимий сўзларини эшитгандан сунг узининг улғуворлигини кўрсатиш мақсадида саркардаларга олинган совға саноқларни қайтариш ҳақида фармойиш берди. Ва ушаларни қайтариб олиш учун махсус одам тайинлади ва ушандан бошлаб амирларга Мовароуннаҳрга бориш тақиқланди. Ҳатто очофат ҳукмдорларнинг бир қисмини мансабларидан ҳам четлаштирди. Уларнинг уринларига Чингизийларнинг Ясоғу қабиласига маъсуб булган Ҳожи Муҳаммадшоҳ Яссавурийни бошлиқ қилиб тайинлади.

Бу Туглуқ хоқон томонидан Мовароуннаҳрни талон-тароҳ қилиш учун юборилган Бекчиқ, Ҳожибек эркинт, Бектемир қорайит (эркинт, қорайит-турк-миғул қабилаларидан - Н.А.) ва Жетенинг бошқа амирларидан иборат гуруҳлар орасида нарзилиқни вужудга келтирди. Улар ўз ўлжаларидан айридиб қолиш, бунда фақат очофат хоқон манфаатдор бўлиб қолишни хохламасдилар. Шу боис улар Туглуқ хоқонга нисбаттан душманлик байроғини кутариб, ҳатто хоқоннинг девонбеги ва асосий маслаҳатчиси булмиш Уғлонхўхани ўз томонларига олиб, олгов-далгов учун вазият етишиб келаётган Жете

томон - шимолий-шарққа юзландилар. Шу вақт Дашти Қипчоқда¹ ҳам хоқонга қарши исён кутарилганлиги ҳақида хабар келди. Туглуқ хоқон ҳумронлиги шундай бир қийин аҳволда қолган бир пайтда у уз хайрихоҳлик билдирган Соҳибқирондан қийин вазиятдан қутилиш учун маслаҳат сўрайди. Соҳибқирон бу мушкул масалани хоқон раҳбарлигида ҳал қилинганлиги маъқуллиги ҳақида маслаҳат берди. Бу маслаҳат Туглуқ хоқонга маъқул тушиб, Амир Темурга Мозвроуннаҳр ҳукмронлигини топшириб, бу хусусда ёрлик ва аҳднома қолдириб ўзи Жете томон кетишга мажбур бўлди. Шу тариқа Соҳибқирон Мовароуннаҳр ҳукмронлигини ҳақиқий булмасада қўлга киритиши билан бирга, бу ҳудуд аҳолисини мугул босқинчилари талон-таражидан сақлаб қолди. Соҳибқирон обруйнинг овишида, халқ томонидан қўллаб-қуватланиши дастлабки муҳим ютуқларидан эди. Бу Соҳибқирон томонидан уз пири Тайободий йул-йуриқлари амалга ошганлиги, энг аввало ақл-заковат билан ишлатган тadbирлари натижаси эди.

Бу хусусда "Темур тузуклари"да шундай дейилади: "Мен бутун Мовароуннаҳр вилоятига, то Жайхун дарёсининг соҳилларигача ерларга ҳукмрон бўлдим. Давлат ва салтанатимнинг бошланишида энг аввало қилган кенгашим шун эди. Мен тажрибамдан шун билдимки, өз минг отлик аскар қила олмаган ишни бир тўғри тadbир билан амалга ошириш мумкин".

"Шу пайтдан бошлаб дейилади, - "Таржимаи ҳол"да; - менинг қудратим кундан кун ортиб борди, Мовароуннаҳрнинг ҳамма шаҳарларида ҳукмронликни урнатиб, ўзим Шаҳрисабзда яшадим. Мен у ерга келишим билан маҳаллий ҳокимлар, шайхлар улламо ва сайидлар хизматимга келиб мени қутладилар ва номимга салтанат хутбасини ўқидилар".

Амир Темур фаолиятининг мана шу даври ҳақида "Темур тузуклари", "Таржимаи ҳол" ва бошқа манбалар таққосланиб таҳлил қилинганда бир-бирига тўғри келмайдиган, ҳатто бир-бирини инкор этадиган маълумотларга дуч келинадики, бу изланишларни давом эттириб аниқ бир ечимга келишни тақозо этади. Айтидан Туглуқ Темур томонидан қолдирилган ёрлик ва аҳдноманинг вақтинчалик бўлганлиги аён бўлади. Шу боис В.В.Бартольд Амир Темур Туглуқ Темурининг ёрдами билан 25 ёшида Кеш ҳокими бўлди деб хулосани тўғри чиқарган эди. Бундан ташқари Амир Темур билан Қозоғоннинг

1. XI-асрдан бошлаб Балхаш кулидан тортиб Чарбуй, Днепр дарёсигача булаган ерларни Дашти Қипчоқ деб атаётганлар.

набигаси амир Хусайн уртасидаги келишмовчилик шунга бориб такалиши аниқ бўлмоқда. А.Аҳмедов бу хусусда мулоҳаза яритиб, "Амир Хусайн билан эса бури битимига амал қилади. Бoshqача айтганда кези келганда у билан олишади, дуппи тор келганда эса муроса қилади", - деб ёзганди. Ҳақиқатдан ҳам уз манфаатлари нуқтан назаридан Мовароуннахр ҳукмдори бўлиш учун ҳаракат худди шу даврдан бошланганди.

Чунки амир Хусайн ҳам бобоси Қозогоннинг меросхури сифатида Мовароуннахрга ҳоким бўлиш учун пинҳоний ҳаракат қилиб қулай вазиятни кутмоқда эди. Бу борада бoshqача ҳаракатлар ҳам мавжуд эди. Хуллас, Мовароуннахрга ҳоким бўлиш учун ҳаракатлар авж олган эдики, бу Туглуқ Темурни тезда яна Мовароуннахрга хижрий 762 (милодий 1360-61) йилда қайта қўшин тортиб келишга мажбур қилди. Мовароуннахр ҳукмдорлигини угли Илёс Хужага топширди. Амир Темурни эса уни харбий маслаҳатчиси қилиб тайинлади.

Мовароуннахр халқига ўтказилган жабр-зулм, ситам кундан-кунга ортиб борди. Дашти-Кипчоқдан зулм айниқса кучайган эди. Худуднинг ўзида ҳам узаро қурашлар, ҳукмдорлик учун тахт талашилар вазиятни чигаллаштирмоқда эди. Илёсхужа ҳеч ҳоким бўлмаганлиги ва бунга ўта қобилиятсизлиги тўғрисида худудда ҳукм сураётган бoshqача ҳокимлик, тартибсизлик, жабр-зулмга барҳам бера олмади. Бундан ташқари "Таржимаи ҳол"да ўқитилишича, "унинг аскарлари ва амирлари Мовароуннахр аҳолисини турли қийинчиликларга дучор қила бoshладилар".

Манбаларда маълум бўлганидек, воқеалар ривожини шуни кўрсатадики, амир Темур бунга бефарқ қараб туролмаган. Ана шу тўғрисида худуддаги жабр-зулмлар, Дашти-Кипчоқликларнинг ҳаракатларини бартараф этишга бел боғлаб, буни амалга оширишга киришиб кетади. Бундан Соҳибқироннинг душманлари усталлик билан фойдаланадилар.

"Мен қамоқдаги сайидларни қутқарганимдан сунг, дейилади "Таржимаи ҳол"да, - душманларим ҳоқон Туглуқ Темурга мактуб ёзиб, унда гўё мен халқни Туглуқ Темурга қарши қўзгатганим ва Мовароуннахрни қулга киритмоқчи бўлганимни зикр этган эдилар. Ундан ташқари гўё мен Туглуқ Темурнинг угли Илёс Хожани ўлдирмоқчи бўлиб махфий фитна ўштирганим ҳақида айблар ҳам менга такалган эди. Туглуқ Темур душманларимнинг айтганларига ишонди ва унга мактуб етказган кишиларга мени ўлдирганимни сўзди."

Лекин бахтимга бу буйрук менинг кулимга келиб тушди ва мен қотиллардан узимни асраш чоралирини курдим¹.

Шете амирлари Туглуқ Темурдан Соҳибқиронни улдириш ҳақида яна иккита ҳукм олдилар. Қисқаси вазият жуда чигаллашди, Амир Темур бундай хавfli вазиятдан қутилиш чораларини курди. Узининг атрофига куч туплай бошлади ва ушбу ҳукмдан омон қолиш чораларини куриш учун ҳаракат қилди. "Бунинг иложини қилиб, - дейилади "Тузикотлар"да, - куйидаги тадбирларни ишлатдим. Барлос улусининг баҳодир йигитларини атрофимга туплаб, уларни бирлаштирдим. Менга буйсуниб кумаклов булмоқлик учун розилик берган биринчи киши-Икки Темур булди, иккинчиси амир Жоку барлос эди. Булардан бешка улус баҳодирлари ҳам жону диллари билан менга буйсуноқчи (ва хизмат қилмоқчи) эканликларини билдирдилар².

Вазият шундай етилдики, охири Соҳибқирон олтинш отлик билан Самарқандни ташлаб кетишга мажбур булди. Узаро кенгашиб Бадахшон ҳукмдори билан бирлашиш мақсадида у ерга боради. Пири шайх Кулолдан нима қилиш кераклиги ҳақида маслаҳат суради. Шайх Хоразмга боришни маслаҳат берди. Агар шундай булмаганда уларни сақлаб қолиш мумкин булмас эди. Вазият Соҳибқирон учун шу даражада хавfli эдики, ҳатто унинг Хоразмга жунашини ҳам Илс Хума билиб, Хива хони Тукал боҳодирга мактуб йуллаб, унга қарши чиқиш ва улдиришни буйрган. У минг отлик қушин билан Воҳибқиронни бартараф қилишга ҳаракат қилган. Соҳибқирон шу ерда Ёрдамига келиб қушилан амир Ҳусайн билан биргаликда Тукал боҳодирни батамом бартараф этди.

Улар Хоразм чулларида сарсон-саргардон булиб юрганларида Мохан (ҳозирги Марв урнида булган) ҳокими Алибек туркман томонидан ҳар иккисини асирга олиниб зиндонга ташланади. Зиндонда 62 кун кийин аҳволда булишади. Бу давр Соҳибқирон ва унинг ҳамроҳлари учун гоят хавfli, даҳшатли, машаққатли булди. В.А.Бартольд ҳам 1362 йилнинг улар учун ута мушкул булганлигини эътироф этиб, уларни Алибек қуйиб юборди, бунда Моханнинг нуфузли кишиларидан бири Муборакшоҳнинг Ёрдами булганлигини, ҳиммат курсатганлигини айтади. Шунинг учун ҳам Муборакшоҳ авлодларига Соҳибқирон даврида ҳурмат билан қаралган деб ёзган эди. Манбаларда Муборакшоҳ авлодларидан вазир булганлар ҳақида

1. Амир Темур Курагон Зафар Аҳли. (Таржини ҳб), 58-б.

2. Темур тузуқлари. 72-бет.

маълумот йуқ амас. Лекин аниқ курсатилмаган, Муборакшоҳ өз отлиқ билан уларга қушилган ва отлар тортиқ қилинганлиги манбаларда маъжуд. Шунинг билан бирга улар биронта вилоятни қўлга олишни маслаҳат берилганлар. Ана шу ерда кучни туплаб, Илёс Хўжага қарши кураш ва Новароуннаҳрни қўлга киритиш хусусида кенгаш утказилиб, буни ҳаммаси маъқуллаб асосий вазифалардан қилиб қўйганлар.

Бу гоят маъсудиятли вазифани бажариш учун пухта тайёргарлик қўриш, куч туплашни тақозо этарди. Шу мақсадда Соҳибқирон яширинча Самарқандга бориб тўнғич обаси Қўтлуғ Туркон отанинг уйида қирк саққиз кун яширишиб ётди. Шундан сўнг яна Хоразмга қайтди. Амударё соҳилида Ачиги деган ҳойга келганда ҳамроҳлари ҳам етиб келишди. Улар қарийб минг отлиқ бўлишди.

Қадимги Бактрия, урта асрларда Балх ва унга қарабли ер бўлган Бохтарзимин ва Кандаҳарни ўз тасарруфига олиш учун кетаётиб, йул-йўлақай Гарсимир вилоятини ҳам ўз тасарруфига киритиб, Сеистонни қўлга киритиш унун таёргарлик кура башлади. Шу вақти Сеистон ҳокими амир Малик Маҳмуднинг аҳволи худа танг эди. Унинг душманлари беш кўтариб еттига қалъасини тортиб олган эди. Малик Маҳмуд Соҳибқиронга совга-саломлар билан элчи юбориб Ёрдам сураб эвазига Соҳибқирон аскарларига олти ойлик озиқ-овқат етказиб беришни ваъда қилди.

"Сеистоннинг ҳокими амир Малик Маҳмуд, - дейилади "Тархимаи ҳол"да, - ҳокимлар билан учрашиб турарди: у енгилиб, ўз улқасидан қочди. Сўнг ёндан Ёрдам сураб, эвазига Сеистондаги бир неча қалъни ҳадя қилишни ваъда қилди. Мен амир Хўсайн билан маслаҳатлашдим...

Амир Малик Маҳмуд Сеистоний катта ҳадялар билан менинг қаршимга чиқиб кутиб олди ва менга нисбаттан худа катта меҳмондустлик намойиш қилди. Амир Малик Маҳмуд умрининг охиригача менга содиқлик билан хизмат қилишга қасамёд қилди. Мен унинг самимийлиги ва содиқлигини куриб, унга Ёрдам қилишга қарор қилдим".

Сеистон воқеаси борасида Ибн Арабшоҳ қуйидагича ёзади:

"...Шу орада султон ноибларидан бири - Сахистон ҳокими султонга қарши исён кўтарди. Султон Темурни чақириб, исёнчига қарши отланишни оўрагач... Темур Сахистонга етиб борди, исёнда қайсарлик кўрсатган ноибни қўлга туширди ва у жойлар мол-дунёсини (бутунлай) холис қилиб олди. Итоат билдирган қўшинларни ҳам олиб исён оятини баралла таловат қилди ва ўзи билан бирга бўлганлар

ила Мовароуннаҳрга қараб йўл олди"¹

Бу ерда Ибн Арабшоҳ Сеистон воқеанининг бошланишини тугри ёритишга ҳаракат қилсада, ўзининг Амир Темур қўй угирлаб қочаётганида камон ўқидан ярадор бўлган эди деган бўҳтоннинг сири чикиб қолмаслиги учун ҳам ҳаракат қилиб баъзи бир чаккашликларга ҳам йўл қўяди. Аслида Амир Темур Сеистон ҳокими Малик Маҳмуд ваъдаси асосида уч қалъани қўлга киритиб, катта ўлжага эга бўлди. Бу ўлжаларга мол-дунёга муккаси билан берилган амир Ҳусайн Соҳибқироннинг розилигисиз эга чиқади. Бу ҳақда яхшисон "Тархимаи ҳол"га марожаат қилайлик. Қўлга киритилган дастлабки қалъа ҳақида: "...Бир кеча-кундуз жанг бўлди, пировардида қалъани қўлга киритдим. Уерда жуда кўп бурдой бор экан, ҳаммаси бизга ўлжа бўлди. Амир Ҳусайн мендан сўраб утирмасдан бутун ўлжани ўз аскарларига улашиб берди. Мен қалъани олишда ҳеч иштирок этмагандек бунга аҳамият бермаган кишидек бўлиб турдим". "...Бу иккинчи қалъадан олинган ўлжани ҳам амир Ҳусайн, яна мендан розилигимни сўрамай-нетмай баҳодирларга улашиб берди. Мен амир Ҳусайннинг бу гуноҳидан ҳам кечдим."

Ибн Арабшоҳ бу ўлжани амир Ҳусайн томонидан ўзлаштирилганини атайлаб курсатмайди. Натижада Амир Темурни яна талончиликда, ошофатликда айблаш учун урин қолдирган. Эки яна Соҳибқироннинг мана шу Сеистондаги жангга яраланиб бир умр "Темурчўлоқ" бўлиб қолганини Ибн Арабшоҳ яирадида "итоат билдирган қўшинларини ҳам олиб исён оятини баралла тиловат қилди ва ўзи билан бирга бўлганлар ила Мовароуннаҳрга қараб йўл олди" деб атайлаб чалкашликка йўл қўяди.

Аслидачи? "Тузуқотлар", "Тархимаи ҳол" ва бошқа манбалардан маълум бўлганидек, воқеа бошқача кечганди. Амир Темур қўшинлари томонидан уч қалъа эгалланганидан сунг, бу хабар бутун Сеистон вилоятига ёйилди. Қолган тўрт қалъадагилар Малик Маҳмудга хат ёбориб, улар унга буйсунганликларини билдиришиб, биргаликда Амир Темур қўшинларини бартараф этиш учун қўрашга чорлайдилар. "Агар Амир Темур ҳамма қалъаларни қўлга киритса сени Сеистондан маҳрум қилади, бизни эса қиради" - дейилганди ўша мактубда.

Малик Маҳмуд берилган ваъдаларни унитиб, Сеистон аҳолисини бирлаштириб Соҳибқирон қўшинларига қарши ҳужумни бошлади. Ана шунда Амир Темур обғидан, ҳам қулидан яраланган эди. Буларни

1. Ибн Арабшоҳ. Амир Темур тарихи: 1-китоб, 75-бет.

асослаш мақсадида "Тузуқотлар" ва "Таржимаиҳол"га мурожаат қилайлик.

"... Луқманлар эгаллаб олган етти қалъадан бештасини, дейилади "Тузуқотлар"да, -куч ва қаҳр билан қўлга киритдим. Буни кўриб Сеистон волейсининг прагига кўркув тушди ва кечини душманини энди ўзига дўст тутди. Агар Амир Темур бу ерларда туриб қолар экан, Сеистон мулки қўлимиздан кетиши аниқдир, дейишиб, сипоҳ ва раият бэрчаси бирлашиб, менинг устимга бостириб қалдилар. Сеистон волейси ваъдасига вафо қилмаганлиги учун иложсиз, йўлларини тўсиб жангу жадалга киритдим. Шу пайт бир ўқ келиб билагимга қадалди, яна бир ўқ сўғимга тегиб ярадади. (Шундай бўлса ҳам) охири улар устидан ғалаба қозидим. (Лекин) уша мамлакатнинг об-ҳавоси менинг милозимга тўғри келмагани сабабли, у ердан қочиб, яна Гармсирга бордим. Уша вилоятда яраларим битгунча икки ойна туриб қолдим".

"Сеистонликларнинг, -дейилади "Таржимаи ҳол"да, - ҳужум қилиш ҳақидаги хабари менга етди... Жанг ашаддий бўлди. Мен ўзим ун икки баҳоқирим билан урушгаётганларнинг ўртасига тушиб қолдим. Шу пайт иккита камалак ўқи санчилиди: бири-сўғимга, иккинчиси унги тирсақимга. Жангда кизитгачимдан ярадорлигимни ҳам билмабман. Фақат Аллоҳ мадади билан душманини улоқтириб, қувгинга учратганимдан кейингина ярадорлигимни сездим".

Муаррих Али Яздийнинг тўвоҳлик беришича, Сеистондаги жангда яралангандан сўнг бир неча йиллар ўтиб, 1383 йилда Амир Темур иккинчи марта бу ерга ҳарбий юриш қилиб борганда уша диёр ҳукмдорини кўриб қолиб, уни камондан отиб ўлдиришни буюради.

Сохибкирон куч тўплаб ўз атрофига тенгқурларини, ўзини қўллаб-қувватловчиларни йигиб, Туронзаминга аёвсиз қулафларни келтирган, хабр-сулим, ситамларни утказган мўгул истилочиларини бартараф этиш, феодал тарқоқликни, бош-бошдоқликни, узаро тинимсиз бўлиб турган урушлар, жангларни бартараф этиш, эл-юртга тинч тотув яшаш учун шароитни ҳозирлаш мақсадида тарқоқ ҳолдаги бекликлар ўрнига мустақил, қудратли марказлашган давлатни тузиш, шу тарзда мўгул истилосини бартараф этишга шиддат билан киришиди.

Шунда Амир Темур билан амир Хусайн ўртасидаги ўрнатилган яхши алоқанинг вақтинчалик бўлсада муҳим аҳамиятга эга бўлганлигини назарда тутмоқ лозим. Улар ўртасида алоқа 1361-1365 йилларда янада мустаҳкамларди. Шунда улар ўртасидаги қариндошлик ришталари муҳим аҳамиятга эга бўлганлигини назарда тутмоқ зарур.

Шу тарика улар Мовароуннаҳуда муҳим кучга айландилар. Бунда улар узаро манфаатдорлик нуқтаи назаридан ҳаракат қилганликларини ҳам эътиборга олиш даркор. Амир Темурнинг энг муҳим муҳолифларидан бири Туғлуқ Темур хоқон эди. Уни бартараф этмасдан мугул истилочиларининг зулмини батамом бартараф этиш мумкин эмасди. Икки амир Туғлиқ хоқонга қарши биргаликда ҳаракат қилишдилар. Шундай бўлсада, таъкидланганидек, уларнинг ҳар бири уларнинг сиёсий мавқеларини мустаҳкамлаш учун қулай вазиятнинг келишини пойлар эдилар. Амир Темур амир Ҳусайннинг феъл атвори, ниятларини яхши билар эди. Унинг ҳасадчи, ҳасис очкўз эканлигини таъкидлар эди. Лекин шундай бўлсада амир Ҳусайн билан алоқаларни янада мустаҳкамлаш чораларини кўрди. "Биринчи навбатда, - дейилади "Тузуқотлар"да, - Мовароуннаҳрда салтанат байрогини кутарган амир Қозороннинг набираси амир Ҳусайнни давлатимга шерик деб (элга) эшиттирдим ва у билан муросаю мудора қилдим. Гарчи у ташқи кўринишдан менга дўстлик билдирса ҳам, аммо ичидан ҳамиша ҳасад ва нифоқ мақомида турди. Унинг ўзи Мовароуннаҳр салтанати тахтига утиришни орзу этарди. Унга ишончим йўқлиги туфайли Хожа Шамсиддин (Кулол) мазорига бошлаб бориб, дўстлик изҳор қилиб қасам ичдим. У ҳам дўстликка хилоф бирон иш қилмаслик ҳақида аҳду паймон қилди.

Шундан кейин яна уч бор Қуръонни қулига олиб, дўстлик бобида онд ичди..."

Бундан шу нарса кўриниб турибдики, Амир Темур уртасидаги қариндошлик ришталари бўлганлиги учун ҳам амир Ҳусайнга жуда катта мурувват кўрсатди, муроса қилди. Соҳибқироннинг пири шайх Кулол мазорига бориб бир-бири билан аҳдлашиши, амир Ҳусайннинг уч марта Қуръони каримни олиб қасам ичиши, узаро алоқаларнинг янада мустаҳкамлаш, бир-бирига хиёнат қилмаслик ҳақидаги охириги чоралар эди. Бунинг боиси мусулмон оламида мазорга бориб онт ичишлик, аҳду-паймон қилишлик ҳамма вақт охириги чоралардан ҳисобланган ва ҳозир ҳам худди шундай. Бунинг бузилиши мумкин эмас. Мабодо онт ва қасам бузилса уртада кузланган мақсадларнинг амалга ошишида гап ҳам бўлиши мумкин эмас. Ҳусайн феъл атворини бияган Амир Темур кўп масалаларда ундан усталик билан фойдаланди. Соҳибқирон эва ҳамма вақт ўзи берган онтга содиқ қолди. Кимки бундай онт қасамларни бузган бўлса, у ҳеч қачон ўз мақсадига эриша олмаган; доимо уларнинг ишлари фожиа билан ёки ноҳуш воқеалар билан ақунланганлигига тарихда мисоллар анчагина.

Амир Темур Илёс Хўжа ҳукмронлигини, мўгул истилочиларининг фуқароларга кўрсатаётган жабр-зулм, ситамларини бартараф этиш мақсадида пухта тайёргарлик ишларини кўриш билан бирга ҳужумнинг мувофақиятини таъминлаш учун қулай фурсатни пойлай бошлади. Соҳибқирон билан Ҳусайн тарафдорлари сони бир ярим миғтага етди. У энди Илёс Хўжа қўшинига қарши тура оларди. Соҳибқирон кучлари кўрилган тадбирлар натижасида тобора зўрайиб, мустаҳкамланиб ва кўпайиб борди. Ҳ. Вамберининг гувоҳлик беришича 765 (1363) йилда Жойхуннинг чап соҳилида, Қундуз шаҳри яқинида бир-бирига қарши бўлган икки куч ўртасида биринчи жанг бўлиб унда Соҳибқирон голиб келди. Илёс Хўжа қўшинларининг сони анча кўп бўлишига қарамасдан Амир Темур қўшинлари томонидан енгилди. Бу хусусда "Тузуқотлар"да, "тўғри чораю тадбир ишлатиб, Илёсхожа лашкарини синдирдим"-дейлади. Шунинг билан бирга манбаларда Соҳибқирон қўшинларининг амир Ҳусайн ҳамроҳлари ёрдамида Илёсхожа кучлари анча кучли бўлишига қарамай қадамба-қадам қувиб борганлиги ва Хўжаю сувида (Сирдарёнинг ўрта асрлардаги номларидан) қувиб утилганлиги асосли равишда қўрсатилган.

Уларда кўрсатилишича бу вақтда Туглуқ Темур вафот этган, унинг ўғли Сайхуннинг нариги томонига- Олмаликка падали бузриқвори тахтини эгаллашга кетган эди. Бундан Амир Темур усталик билан фойдаланиб Самарқандга йўл олди. Шаҳар аҳолиси уни ҳўрсандчилик билан қарши олди.

Мўгул истилочилари ва уларнинг тарафдорлари Амир Темурга Мовароуннаҳрни осонгина бериб қўйишни хошлашмасди. Шу боис Илёсхожа 1365 йилда кучли қўшин билан Мовароуннаҳр томон йўлга чиқди. Буни эшитган Соҳибқирон билан амир Ҳусайн ҳам катта куч билан Илёсхожа кучларини тор-мор этишга отланди. Икки томондан келаётган даҳшатли кучлар Тўшкент билан Чиноз ўртасида тўқнашди. Бу ерда икки ўртада шиддатли қирғин барот жанг бўлди. Жанг пайтида кучли хала ёққани туфайли ҳам "Лой жанги", "Жанги лой" номи билан тарихда қолган.

Бу даҳшатли қирғин барот "Жанги лой"да Соҳибқирон қўшинлари муваффақиятга эришган бир пайтда амир Ҳусайн ва унинг қўшинлари қатъиятсизлик қилди ва мағлубиятга учрашнинг асосий сабабчиси бўлди. Бу эса Илёсхожа қўшинларининг галабага эришишида ҳал қилувчи роль уйнайди. Даҳшатли жангда Илёсхожа қўшинларининг қўли баланд келиб Амир Темур ва Ҳусайн қўшинлари катта талофат курди. Проф. Г.А.Хидоятловнинг "Менинг жонахон тарихим" номли илмий

оммабон китобида курсатилишича, «Лой жанги» да «Темур ва Хусайннинг ўн минг жапғиси лойга ботганча қолди. Уларнинг узи Сирдарёдан сувиб ўтиб, армия қолдиқларини уз ҳолича ташлаганларича қочиб қоладилар». «Айтишларича, Темур жанглардан бирида оёғидан яраланади ва оқсоқ бўлиб қолади, шундан Темурлан (оқсоқ Темур) деган лақаб ортиради»¹. Бу хулоса ҳаёт ҳақиқатига бағомом зид, воқеани сохталаштириш бўлиб, уқувчиларда Соҳибқирон ана шу жангда яралор бўлиб, бир умрга «чулоқ» бўлиб қолган экан деган хулосаларига олиб келмоқда. Бу баъзан тортишубларга ҳам сабаб бўлмоқда. Булар ҳақиқатга бағмомом зид. Улар уқувчиларда ва кизиқувчиларда фақат салбий фикр уйғотади, холос. Бу маҳаллий олимларимиз томонидан масалага, аниққса мустақил Ўзбекистонимиз тарихига ўта маъсулиятсизлик билан қараш, марказга лаганбардорлик қилганлигининг натижасидир.

Буларни зикр этилганлар билан бирга Ҳ.Вамберининг «Бухоро ёхуд Мовароуннаҳр тарихи» номли қимматли, тарихий фактларига бой асардаги маълумотлар билан солиштиришга ёки бошқа асарлардаги фактлар билан тағиштирилиб кўрилса, биричи асардакурсатилган асарларнинг сони ўн минг деб жуда оширилиб курсатилганлигига ишонч ҳосил қиласиз.

Мана шу икки асарга келтирилган эпизодларни таҳлил этиб, уларни машҳур шарқшунос А.Ю.Якубовский, Ўзбекистон фахрлар Академиясининг ҳақиқий аъзоси Аҳмадли Аскарлов таҳририда нашр этилган «Ўзбекистон халқлари тарихи»нинг I-жилди ва бошқа асарлардаги мағерзаларга солиштирилса Г.А.Хидоятловнинг бу борада ҳам жиддий камчиликка йўл қўйиб гаразгүйлик билан Соҳибқирон тарихига муносабатига бўлаётганларга яна имконият яратиб берганининг пайқаш мумкин.

А.Ю.Якубовский ёзди:

«Оба эмира покинули место боя с остатками войска и ушли сначала в сторону Самарканда, а потом, признав дальнейшее сопротивление бессмысленным, спустились на юг к Аму-Дарье, которую и перешли, скрывшись в Балхской области».²

Академик А.Аскарлов таҳрири остида нашр этилган «Ўзбекистон халқлари тарихи»нинг I-жилдида:

¹ Г.А. Хидоятлов. Менинг жоножон тарихим. Т.: «Уқитувчи», 1992, 156-бет.
² А.Ю.Якубовский. Темур-Тамерлан. Эпоха. Личность. Динияти, с.23.

"Хал қилувчи лаҳзада Ҳусайннинг қўшини қатъиятсизлик қилди ва галаба бой берилди. Ҳусайн билан Темур қолган қўшин билан аввал Самарқандга кейин ... чеклинди."

"Лой ханги"да Темур билан Ҳусайн маглубияти иккаласи ўртасида пинҳоний равишда бўлган низони янада кескинлаштириб юборди. Улар қўшинларининг маглубиятга учраши Илёсхожа қўшинларининг босқинчилик, талончилик ҳаракатларининг янада даҳшатлироқ давом этишига ва Самарқанд сари юришига имконият ҳозирлаб берди.

Самарқанднинг девори ҳам, қалъаси ҳам йўқ эди. Буларни мўғул истилочилари батомом йўқотган эди. Мўғул истилочилари шаҳарни қандай яқсон қилиб харобага айлантирган бўлса, шундайлигича ётганди. Бунинг устига амир Ҳусайн ҳарбий қисм ҳам, бошлиқ ҳам қолдирмаган, умуман шаҳарни мўғул босқинчиларининг қайта ҳужумидан ҳимоя қилиш чораларини кўрмаганди. Шундай бўлсада ноҳотсиз қолган Самарқанд шаҳри аҳолиси Илёсхожа бошлиқ мўғул босқинчиларининг истилочилик, талончилик ҳаракатларини бартараф этишга, шаҳарни ҳимоя қилишга отландилар. Бунда Самарқанддаги сарбадорлар ташаббусни қўлга олдилар.

Тарихда сарбадорлар номи билан машҳур бўлган бу ҳаракат XVI асрнинг биринчи ярмида Хуросонда пайдо бўлган эди. Улар ўзларининг "сарбадорлар", яъни "боши дорга тикилганлар" деб атаганлар. Улар мўғул истилочиларининг зулмига қарши чиқиб, "ё ҳаёт, ё ўлим" мазмунида ё мўғул босқинчиларини йўқотамиз, ё ўлим деб шиддат билан ҳаракат қилганлар. Сарбадорларнинг асл мазмуни ҳам шуни англатади. Улар ҳатто Хуросонда мустақил давлат туздилар. Унинг маркази Сабзавор шаҳри бўлиб, 1337-1381 йилларда фаолият кўрсатган. Давлатни тузганлардан бири Сарбадорлардан Хўжа Яҳё эди. Сарбадорлар давлати, унинг раҳбарлари ҳақида муаррих Давлатшоҳ Самарқандийнинг "Тазкират уш-шуаро" ("Шоирлар бўстони") номли асарида қизиқарли маълумотлар мавжуд. Умуман сарбадорлар давлатининг фаолияти етарлича еритилмаган. Материаллар ҳам йўқ ҳисоби. Манбалардан маълум бўлганидек, бу давлатнинг зарб этилган таягаси, ҳарбий қўшини бўлган. Давлатда мустаҳкам тартиб ўрнатилган, аҳолидан олинган солиқларнинг миқдори камайтирилган. Баъзи бирлари (масалан, мусулмонларнинг тушунчасича гайри дин кизилардан олиниши лозим бўлган "хузья" (хон солиги)) бекор

қилинган. Бу давлатнинг эг қътиборли томонларидан ҳоким сулласини вужудга келтирмаганидир. Бу давлатнинг ҳокими вафот этган ёки ишдан четлаштирилгандан сўнг улар ўзлари маъқул курганларни ҳоким қилиб хуштарганлар. Хуллас, Ўзбекистон фанлар Академиясининг мухбир аъзоси А.Маҳаммаджоновнинг эътироф этганидек, "Уларнинг (сарбадорларнинг -Н.А.) ҳукумати демократик жосда қурилган бўлиб, унда табақалар деярли фарқ қилмаган, исалан, қуллар туғи озод этилмаган бўлса ҳам, улар бошқалар билан бир қатарда синалганлар"¹.

XIV аср ўрталари ва иккинчи ярмида бу ҳаракат дехконлар, сунарманлар, зиёлилар, шунингдек, айниқса ёшлар ўртасида эътибор қозонди. Сарбадорлар ҳаракати Самарқандга XIV асрнинг 60-йилларида кириб келди. Хусайн билан Амир Темур Самарқандни ҳимоясиз Илёсхожа қўшинларига ташлаб кетганда ҳам шаҳар аҳолисининг "жонига аро кирганлар" ҳам Самарқанд Сарбадорлари бўлди. Уларнинг орасидан мадрасалардан бирининг талабаси Мавлонзода Самарқандий, собиқ пахта титувчи Абу Бакр Каловий ва моҳир мерган Хурдикий Бухорий сингарилар ташаббус кўрсатдилар. Самарқанд шаҳридаги Жомъе масжидига қарийб ўн минг киши тупланганда Мавлонзода сўзлаб, "Бох ва хирождан ташқари, гайри донуний равишда халқдан жон солигини ундириб олган шаҳар аҳолисининг бошига оғир кулфат тушган бир пайтда аҳолини ўз ҳолига ташлаб қочганлигини, фалокатдан қутилишнинг фақат бир йули борлигини -у ҳам бўлса ёвга қаршилиқ кўрсатишдан, кураш олиб боришдан иборат эканлигини таъкидлади. Мавлонзода ўз нутқининг охирида исломни ҳимоя қилишни ким ўз зиммасига олади? деган савол билан халққа мурожаат қилади. Зодагонлар лом-лим демай турадилар. Шундан кейин Мавлонзода агар шундай жавобгарликни мен ўз зиммамга олсам, сизлар ёрдам берасизларми? - деб оддий халққа мурожаат қилади. Оддий халқ ўзимизни сизнинг ихтиёрингизга топширамиз, деб Мавлонзодага ваъда беради"².

Сарбадорларни фақат катта ер эгалари, руҳонийлар ва савдогарлар қўлламасдилар. Мавлонзода сўзлаётганда ва унинг Илёсхожанинг босқинчилик ҳаракатига қарши нима қилиш керак деганида ҳам зодагонлар лом-лим демай жим туришларининг сабаби

1. А.Муҳаммаднов. Темур ва теурийлар селтанати. Т., Қомуллар бош таҳририяти, 1994, 12-бет.

2. Ўзбекистон ССР тарихи. 1-т., 451-бет.

ҳам шунда эди. Бу уринда таъкидлаш ҳоизки, Босқинчилик ҳамма вақт ўзларининг истилочилик сиёсатларини амалга оширишида мана шу зодагонларга таяниб ил тулганликлари кўна тарихан маълум.

Куллас, Илбёсхожа кўшинлари халқни тазон-тароқ, ваёрон қилиб даҳлат билан келайганликлари турайли қийин эҳволда қолган Самарқанд ҳолигининг "Бешини сийлайдиган", уларни душман кучларини сартараф этишга қорлайдиган куч толиди. Натикада улар Самарқандлик сарбадорлар раҳбарлигида таҳарри мугул босқинчиларидан химса қилишга шиддат билан киришиб қетдилар. Химса қилишнинг барча чора тadbирлари гўхта амалга оширилди. Шаҳар аҳли бир хон бир тан булишиб химсага сардам турдилар ва бутун ҳаракатларини мугул босқинчиларини тор-мор этишга сафарбар этдилар.

Илбёсхожа кўшинлари буни кўрмаган эдилар. Улар шаҳарни қийинчиликка узларининг тасарруфига олишларига умид қилгандилар. Улар ўйлаганларича чиқмади. Бутун куч қувватининг Самарқанд остонасида мугул босқинчиларини янчиб ташлашнинг мақсад қилиб шаҳарликлар бунга эридилар. Мавлонзода ойнали билан мугулларга қарши шиддат билан курашга ўтиб Илбёсхожа кўшинлари устидан Самарқандлик сарбадорлар раҳбарлигида галаба қозондилар. Бунда яратганинг ўзи ҳам шаҳарликларга кўмакка келди. Мугул қўшинлариданги оғларга қандайдир касаллик тегиб қирила бошлади. Илбёсхожа дастлаб Самарқандни, сунгра Мовароуннаҳрни ташлаб чиқиб кетишга мажбур бўлди. Жафокан халқни бирлаштира оладиган, уларни "бир бўлган бон чиқариб" бир мақсад бари йуналтирадиган, бу соҳада ҳақиқий фидоий кишилар муҳим ишларчи қилиш мумкинлигини исботлади.

Сарбадорларнинг Илбёсхожа босқинчи мугул босқинчилари, истилочилари устидан эришган ктуҳларини Амир Темур билан амир Хусайн эшитганлари билан Самарқандга оғландилар. Улар шаҳарнинг шарқий-шимолий томонида бўлган Қонигил куриқларида тўхташдилар. Улар сарбадорлар ҳаракатини маъқуллаган кўриниб, улар билан учрашиб истакларини билдирдилар. Сарбадорлар уларга ишониди ва иззат-ҳурмат кўрсатишдилар. Эртасига улар Хусайн ва Сохибирсон қароргоҳига келганларида, улар Хусайн томонидан қатл қилғинди. Фақат Мавлонзода Амир Темур туфайли омон қолди. Ана шунга асосланиб дарқиюос А.И. Якубовский Амир Темур билан сарбадорлар ўртасиданги илгаридан алсқа бўлган деб ҳулоса чиқаради. Бунда у Хуросон Сарбадорлар ҳукуматининг сунгги раҳбари Хожа Али

Муайяднинг уз давлатини Сохибқиронга ҳеч жангсиз, қаршиликсиз топширгани ва умрининг охиригача Сохибқирон хизматида бўлганлиги ҳам эътиборга олинган бўлиши мумкин.

Бу борада академик И.Муминовнинг фикри эътиборли бўлиши билан бирга ҳақиқатга яқинроқдир. "...Сарбадорлар ҳаракатининг айрим бошлиқлари билан Темурнинг олдин ҳам алоқада бўлганлиги ривоят илинади, дейилади И.Муминов рисоласида. Бу ҳақда тарихномаларда, жумладан... шарқшунос А.Ю.Якубовский асарларида аниқ курсатилгандир. Амир Темур билан сарбадорларнинг айрим раҳбарлари уртасидаги бу алоқа қайси сабабларга кура келиб чиққанлиги ҳали тула аниқланган эмас. Бизнинг фикримизча, мугул зулми асоратига қарши кураш ва Мовароуннаҳрда мустақил давлат тузиш учун олиб борилган ҳаракатлар сарбадорларнинг айрим раҳбарларини, биринчи навбатда уларнинг илҳомчиси ва раҳбари Мавлонзода Темурга яқинлаштирган, кумақдош этган, худди шу сабабдан сарбадорлар бошлиқлари Темур фаолиятининг асосан биринчи давридаги кўридаги мақсадни амалга ошириш учун Темурни қўллаб-қувватлаганлар, унга ёрдам берганлар".

Хуллас, Сарбадорлар қарийиб бир ярим аср ҳукмронлик қилиб жафокаш халқнинг қонини зулукдай суриб олган мугул босқинчиларига сезиларли даражада унгламайдиган қилиб таъсир курсатганлардан ҳисобланади. Шунга қарамадан ҳозирча Сарбадорлар ҳаракати ҳақида туласинча маълумотга эга эмасмиз. Бир неча ун йил аввал муаррих Р.Набиевнинг "XIV асрда Урта Осиёда сарбадорлар қузғолони" деган рисоласи чоп этилган эди. Мустақиллик туфайлигина фидоий адиблардан Муҳаммад Али "Сарбадорлар" номли раманини, Азим Суён ана шу номда драматик достон эълон қилдирди. Хуллас, бу борада ишодорлар хайрли ишларни бошладилар. Сарбадорлар ҳақида ҳам келажакда тарих ҳақиқати айтилади.

Амир Ҳусайн билан Амир Темур 1366 йили яна Самарқандни узларига буйсундирдилар. Улар уртасидаги бўлган зиддият йилдан йилга чуқурлашиб бориб 60-йилларнинг охирига бориб янада қескинлашиб кетди. Асосий мақсад Чингиз улуси ҳудудига яқка ҳукмрон бўлиш мақсадини қўйиб узларининг ана шу мақсадларини амалга ошириш учун иккаласи ҳам маҳадий ҳукмдорлар ва феодаллардан у аτροφига кўчларни йига бошладилар. Ҳар иккадаси атрофида тўпланаётган сиёсий кучлар билан биргаликда савдогар, ҳунарманд ва руҳонийлардан иборат қатлам ҳамда деҳқонлар оммасининг кўпчилилик қисми мустақкам феодал давлатини тузиш роёсини қутаришиб

майдонга чиқа бошлади.

Халқ оммаси кенг қатламининг бу фикрини ачир Хусайнга нисбаттан тезроқ ва яхши англаган Амир Темур давр тақозосини ҳисобга олган ҳолда руҳонийлар ва шаҳар аҳолиси орасидаги ўзига хайрхоҳ гуруҳларни ўз атрофига жамлай бошлади.

Амир Хусайн эса ўз мақсадига ҳарбий куч билан эришиш ниятида ҳарбий истеҳкомларни мустаҳкамлаб Балх шаҳрида қўллаб қўроқ-яроғларни тўплай бошлади. Бундай тадбирларнинг ўзига ҳарбий қаратилаётганлигини сезгирлик билан англаган Темур 1370 йида ўз сафоларининг маслаҳатлари билан Балх шаҳрини яхши қўроқланган аскарлари билан эгаллайди. Балхнинг эгаланиши унинг ҳоқими Амир Хусайн феолиятининг бартараф этилиши Амир Темурнинг Мовароуннаҳрга яқка ҳукмронлигини таъминлашда ҳал қилувчи омиллардан бири бўлди. Амир Хусайн бартараф этилгандан сўнг Соҳибқирон ўзига муҳолиф душманлардан қўтилди.

Балх қўлга киритилгандан сўнг бу ерда кўпин саркардаларининг Соҳибқирон салтанатининг дастлабки қўроқлоғи бўлди. Унга Чиготой хонлигининг Буюк тўралари, Соҳибқирон тенгқўрлари ва душманлари ҳам қатнашди. Улар орасида амир шайх Муҳаммад, Баён, Сулдузий, амир Олжойту, амир Хуттолоний, амир Довут Дувлат, амир Сорбугой Жалойир, амир Жоку Барлос, амир Зинда Хошим ва бошқа ҳурматга сазовор кишилар бор эди. Ҳ.Вамсерининг гувоҳлик беришича Соҳибқирон турк халқлари сдатига кўра оқ кигиз ўстига ўтказилиб, вқор қўтарилди. Амир Темур пирларидан бошига зангори салла ураган, қўлига узун асо тутган дадил ер тепиб ярадиган нуроний Мир Саййид Барака дувоий фотиҳа ўқигандан сўнг Соҳибқирон Мовароуннаҳрни амири деб эъдон қилинди, қимматли ҳадялар тарқатилди. Шундай қилиб, академик В.В.Бартольднинг таъкидлаганидек, Амир Темур биринчи ҳаракатидан тўккиз йил ўтгач, Мовароуннаҳрни тўлиқ ўз қўлига олди ва ўзининг яқка ҳукмронлигини ўрнатди.

Адабиётлар

1. Каримов И. А. Халқимизнинг отақалоб фарзанди. Шайх Рашидов таваллудининг 75 йиллигига бағишланган тантанавда сузлаган нутқи. Т., "Ўзбекистон", 1992.
2. Каримов И. А. Соҳибқирон Амир Тему́р ҳайкалининг очилишига бағишланган тантанавда 1993 йил 31 августда сузлаган нутқи. "Ўзбекистон овози", 1993, 1 сентябрь.
3. Каримов И. А. Булк келажегимизнинг ҳуқуқий қаролига. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг бир йиллигига бағишланган тантанавда 1993 йил 7 декабрда сузлаган нутқи. Т., "Ўзбекистон", 1993.
4. Каримов И. А. Ўзбекистон сивсий-ижтимоий ва иқтисодий истиқболининг асосий тасмиллари. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг биринчи сессиясида 1995 йил 23 февралда сузлаган нутқи. "Ўзбекистон овози", 1995, 25 февраль.
5. Каримов И. А. Президент Ислам Каримовнинг Мирзо Улугбек таваллудининг 600 йиллигига бағишланган тантанави маросимда 1994 йил 15 октябрда сузлаган нутқи. "Ўзбекистон овози", 1994, 18 октябрь.
6. Амир Тему́р таваллудининг 660 йиллигини яншиолаш туғрисида. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1994 йил 29 декабрь қарори. "Ўзбекистон овози", 1995, 1 январь.
7. Амир Тему́р Курагоний. Зафар Дули. (Таржимаи ҳол), Т. "Нур", 1992.
8. Амир Тему́р васияти. Ўзбекистон. "Звезда Востока" журнали кутубхонаси, "Ватан" серияси, Т., 1992.
9. Тему́р тузуқлари. Т., Рафур Гулом номдаги нашрият-матбее бирлашмаси, 1991.
10. Амир Тему́р уғитлари. - Т., "Наврӯс", 1992.
11. Амир Тему́рнинг Европа қароллари билан взишмалари (Раҳим Қилич ва Муҳаммад Абдуловков таржималари). "Ўзбекистон адабиети ва санъати", 1993, 28 май.
12. Ибн Арабшоҳ. Амир Тему́р тарихи. Амомб ал-мақдур фи тарихи Тему́р. (Тему́р тарихида тақдир ажойиботлари), 2 китоб, - Т., "Меҳнат", 1992.
13. Назомуддин Шомий. Зафарнома. (форсийдан Иносон Ҳакимдонев таржимаси), "Мулоқот", 1993, 1-2 сонлар.
14. Шарафуддин Али Нездий. Зафарнома. - "Шарқ илдузи", 1992, 3-7, 10-13 сонлар.

15. Шарафуддин Али Яздий. Зафарнома. "Сомон йули", Т., "Камалик", 1992.
16. Шарафуддин Али Яздий. Зафарнома. "Амир Темури вждодлари", Т., Қомуслар Бoш тaхририяти, 1992.
17. Салоҳиддин Тошкандий. Темуринома. Амир Темури Қурагон хвнгнома-си, Т., "Чулпон", 1990.
18. Риш Гонзалос де Клавико. Диваник путишествий в Самарканд ко джоре Темури. (1403-1406), М., "Художественная литература", "Наука", 1990.
19. Абулғозий. Шахари турк. Т., "Чулпон", 1992.
20. Мирзо Улутбек. Турт улус тарихи. Т., "Чулпон", 1994.
21. Давлатшоҳ Самаркандий. Тоирлар бустони (Тезкарат уш-шуаро), Т., Гафур Гулом номдаги адабиёт ва санъат нашрияти, 1981.
22. Заҳриддин Мухаммад Бобур. Бобурнома. Т., "Плдузча", 1989.
23. Хафиз Тенгш ибн Мир Мухаммад Бухорий. Абдуллонома. I-т., Т., "Фан", 1966.
24. Гафуров Б. Таджики. Древнейшая, древняя и средневековая история. Кн. 2., Душанбе, "Ирфон", 1989.
25. Алиқулов Ш. Хизр назари тушган жой. "Туркистон", 1995, 14 январь.
26. Асқаров А. Тарих фени: кеча ва ыртага. "Турон тарихи", тўплам. Оммабон мажмуе, Т., 1993, май, 4-5 б.
27. Аҳмедов А. Амир Темури ҳақида ҳақиқат. "Сомон йули", Т., "Камалик", 1992.
28. Аҳмедов Б. Давлатшоҳ Самаркандий. Т., "Фан", 1967.
29. Аҳмедов Б. Темури тузуқлари тарихий мавба сифетида. "Шарк, машъали", 1990, I-сон.
30. Аҳмедов Б. Амир Темурига мактублар. "Мулоқот", 1992, 5-12 сонлар.
31. Аҳмедов Б. Амир Темурининг давлатни идоре қилиш сиёсати. (Дастлабки мулоҳазалар). "Мулоқот", 1994, 3-4, 5-6 сонлар.
32. Аҳмедов Б. Тарих сабоқлари. Т., "Уқитувчи", 1994.
33. Аҳмедов Н. Амир Темури: ривоят ва ҳақиқат. Т., Қомуслар Бoш тaхририяти, 1996.
34. Аҳмедов Н., Тилавов А. Амир Темури ва теурийдлар даврида икти-мой-сиёсий ҳаёт. I-қисм. Самарканд, СамДД нашрияти, 1993.
35. Мурод Мирзо Аҳмад Қори Уғли. Амир Темури даврида тижорет, улфе ва солиқ ишлари. "Халқ сўзи", 1994, 2 февраль.
36. Бертольд В.В. Улутбек и его время. Соч. т. II, ч. 2.
37. Бердамуродов А. Тарих ва тақдир. "Сомон йули", 135-142 б.

38. Бердимуродов А. Искандар ва Чингизхон қандай дафти атилган. "Мерос", 1993, 3-сон.
39. Бердимуродов А. Амир Темурнинг аёлларга муносабати. — "Саодат", 1993, 12-сон, 10-11 бет.
40. Бойназаров Ф. Ўрта Осиёнинг антик даври. — Т., "Ўқитувчи", 1991.
41. Грёков Б.Д., Якубовский А.Ю. Олтин Ўрда ва унинг қулаши. — Т., "Ўздавиш", 1956.
42. Вамбери Ҳерман. Бухоро еҳуд Мовароуннаҳр тарихи. — Т., "Езувчи", 1993.
43. Азамат Зие. Темур қайси қишлоқда турилган. — "Мулоқот", 1994, 7-8 сонлар.
44. Иванян М. Состояние военного искусства у среднеазиатских народов при Темуриде. (Тамурлан. Эпоха. Личность. Деяния). — М., Гуреш, 1992, с.412-459.
45. Иванян М. Икки буюк саркарда: Чингизхон ва Амир Темур. — Т., "Фан", 1994.
46. Исмомил оға. Амир Темур ва давлати (турк тилида), Анқара, 1992.
47. Каретев М. Железный хромец. Возвращение. М., Апрель, 1992.
48. Лисейн Керен. Темур хоқон салтанати (фаранг тилидан Эрматов Ў. таржимаси). "Ўзбекистон адабиёти ва санъати", 1994, 15 апрель.
49. Логофет Д.Н. Бухоро тоғлари ва тексилликларда. "Сомон йули", 71-77 бет.
50. Лянгла Л. Жизнь Темура. "Тамурлан. Эпоха. Личность. Деяния", с.372-395.
51. Муминов И. Амир Темур ибн Муҳаммад Терағай баҳодир. — "Сомон йули", 4-23 бет.
52. Муминов И. Амир Темурнинг Ўрта Осиё тарихида тутган ўрни ва роли. — Т., "Фан", 1993.
53. Муҳаммаджонов А. Темур ва темурийлар салтанати. — Т., Комуслар Бosh тахририяти. 1994.
54. Навоиев Р. XIV асрда Ўрта Осиёда сарбадорлар қурағолони. — Т., 1942.
55. Алишер Навоий. Межолисун-нафис (Нафис мажлислар). Асарлар, 15 томлик, 12-т.
56. Поён Равшан, Кума қурбон. Амир Темур турилган жой еҳуд Занжир-сарой қиссаси. — Т., "Езувчи", 1992.
57. Риш Гонзалес де Клявиго. Самарқанддаги Амир Темур саройига савҳат (1403-1406) кундалиги. — "Саодат", 1989, 10, 11, 12 сонлар. 1990, 1-11 сонлар.

58. Ҳақим Сатторий. "Тамиру Темур-Темур, Темур?", "Халқ сузи", 1994, 2 апрель.
59. Содиқов Х. Мурувватли Темур ва олноқ Тўхтамыш. - "Мулоқот", 1991, 8-сон.
60. Самарқанд тарихи. I-т., Т., "Фан", 1971, 166-266 б.
61. Султон У. Икки Бунж саркарда (Амир Темур сиймоси Бобур Мирзо талқинида). "Ўзбекистон овози", 1994, 21 июнь.
62. Гай Свотоний Транквилл. Жизнь двенадцати царей. М., "Художественная литература", 1990.
63. Уватов У. Суз боши. Ибн Арзбшоҳ. Амир Темур тарихи. I-т., 5-63 бетлар.
64. Ўзбекистон ССР тарихи. I-т., Т., "Фан", 1970.
65. Ўрлов А. Амир Темур алмғодлар кўргэнми? - "Мэърифат", 1993, 24 февраль.
66. Урдабекли. "Курагон" ми е "Тургон"? "Туркистон", 1994, 13 апрель.
67. Тургун Фейзахов. Темур хареми малйкалари. "Фан ва турмуш", 1993, I-сон, 30-31 бет.
68. Русимбой Ҳасен. Тубанлик "дохо"лари. Еки Бунж Цезар киму, Амир Темур ким?, "Ёш ленинчи", 1991, 8 март.
69. Хидоятов Г.А. Менинг жансожон тарихим. Т., "Укитувчи", 1992.
70. Ўткир Хашимов. Темурнинг узи баган асар. - "Халқ сузи", 1994, 28 ноябрь.
71. Қори-Низзий Т.Н. Улғубек ва унинг мэроси. - Т., "Ўзбекистон", 1971.
72. Қаршибоев Муртозо. Бунглик тамсоли. - "Халқ сузи", 1994, 9 апрель.
73. Череванский В. Амир Темур. Болалиги. Менговор Дули: Вафоти. Т., "Ёзувчи", 1993.
74. Якубовский А.Д. Темур. "Тэмэрлен. Эпоха. Личность. Деяния". 1992, с.5-45.

М У Н Д А Р И Ж А

КИРИШ.....	3-4
Амир Тему́р ва те́мурийлар тарихини ўрганишнинг аҳоли ва бу борадаги вазифалар (доц. Аҳмедов Н.).....	4-22
Амир Тему́рнинг болалиги: уйдирма ва ҳақиқат (доц. Аҳмедов Н.).....	22-48
Амир Тему́р яқин ҳуқуқронлигининг ўрнатилиши (доц. Аҳмедов Н. ва доц. Бадилов А.).....	60-70
АДАБИЕТЛАР.....	71-74